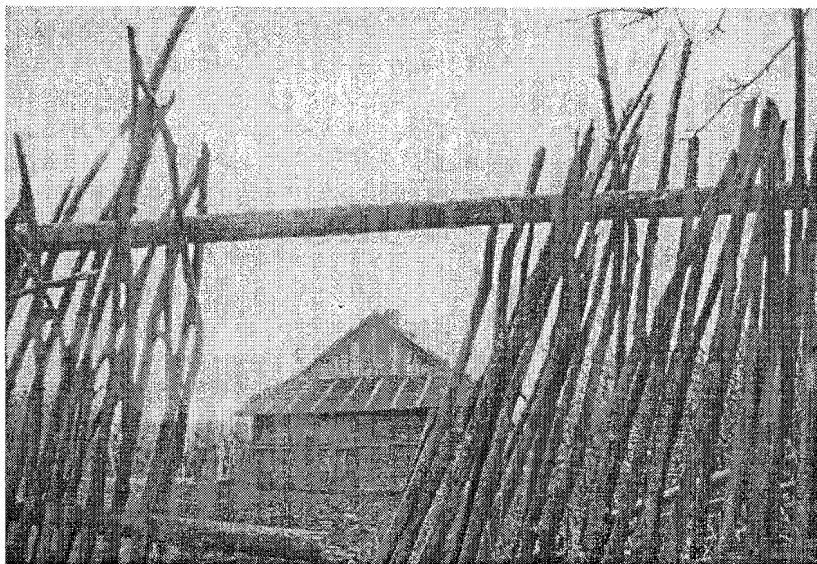

І. БЕЛАРУСКАЕ СЯЛЯНСТВА ПАД КАНЕЦ 20-Х ГАДОЎ

Пачатак нашага стагодзьдзя беларуская вёска сустрэла, зь вялікай колькасьцю беспрацоўных — у 1890 г. «залішніх рук» тут было 936,5 тысяч.¹ Сяляне вымушаныя былі шукаць лепшай долі ў іншых краінах — у далёкай Амэрыцы, ці ў ня менш далёкай Сібіры, дзе зямлі было столькі, што хапала ўсім ахвочым. Таму з 1896 па 1916 гады толькі ў Сібір зь Менскай, Віцебскай і Магілёўскай губэрняў зьехала 562 тысяч чалавек,² да Першай сусьветнай вайны ў Амэрыку — каля 800 тысяч.³

Аднак усё адно, зямлі было менш, чым тых, хто хацеў на ёй працаваць. Беларускі селянін, які не жадаў пакідаць родны край, знаходзіў выйсьце ў гэтак званым «адыходніцтве» — сезоннай працы ў іншых месцах, часьцей у гарадах. Да Першай сусьветнай вайны «на заробкі» сыходзілі каля 400 тыс. чалавек ці 6,5% усіх сельскіх жыхароў.⁴

Сацыяльная рэвалюцыя пачатку стагодзьдзя была ў першую чаргу сялянскай, зямельныя надзелы сялян да 1921 году павялічыліся на 1,6 млн.га. Але па — ранейшаму лічылася, што беларуская вёска зьяўляецца аграрна перанаселенай. У 20-я гады савецкія эканамісты вырашылі больш дасканала падлічыць памеры перанаселенасьці. Большасьць падлікаў сыходзіла зь мер-

¹ Панютіч В.П. Из истории формирования пролетариата Белоруссии. 1861—1914 гг.— Мн., 1969. С.32

² НА РБ. Ф.7, воп.1, спр.168, арк.246.

³ Панютіч В.П. С.91.

⁴ Тамсама, с.70—71.

каваньня, што асноўным паказчыкам перанаселенасьці зьяўляецца лішак працы, г.зн. няпоўнае выкарыстаньне працоўнага часу ў сялянскіх гаспадарках. Спачатку вызначалі велічыню зямельнага надзелу, які забяспечваў поўнае выкарыстаньне працоўных запасаў сялянскай сям'і. Народны камісар земляробства БССР вызначыў гэтую норму ў памеры 11,5 дзесяцін на адну гаспадарку. Пасьля падлічвалася, колькі гаспадарак можа мець гэтую норму пры існых зямельных плошчах. Усе астатнія гаспадаркі адносіліся да аграрна перанаселеных. Паводле такіх падлікаў у 1926 г. у беларускай вёсцы знаходзілася каля 1140 тыс. беспрацоўных, ці 35-36% ад усяго сельскага насельніцтва.⁵

Праблема перанаселенасьці на самым пачатку вырашалася з чыста класавых пазыцыяў — зь Беларусі прымусова высяляліся тыя, хто меў да кастрычніцкай рэвалюцыі шмат зямлі. У 1925—26 гг. у БССР знайшлі 1096 былых паноў, што жылі паблізу ад сваіх маёнткаў.⁶ Акруговымі камісіямі да высяленьня было прызначана 738 чалавек. Але мясцовыя органы ня вельмі стараліся парушыць добрыя гаспадаркі — шмат хто з былых паноў на законных падставах валодаў зямлёй: займаўся агародніцтвам, садаводзтвам, меў аграрную тэхніку. Таму з былых маёнткаў было выселена толькі 229 чалавек, зь іх за межы Беларусі — 141.⁷ Выканаўчыя органы спасылаліся на інструкцыі па высяленьні; як вызначыла партыйнае кіраўніцтва БССР — давалі ёй «сознательно — расширительное толкование». Таму пошукам контаррэвалюцыйных элемэнтаў у вёсцы стала займацца ОГПУ. У 1928-29 гг. толькі ў выніку двух апэрацыяў зь беларускай вёскі было «ізъято» 2068 чалавек.⁸ 20 верасьня 1929 г. кіраўніцтва ЦК КП(б)Б звярнулася ў ЦК ВКП(б) з просьбай даць дазвол на высяленьне 807 чал. «Выселение провести не только из бывших имений, но и вообще. Предусмотреть запрещение селиться б. помещикам на территории губерний и округов, пограничных с БССР. Выселение произвести

⁵ Селеменов В.Д. Аграрное перенаселение в БССР и его ликвидация в годы первой пятилетки. Диссертация на соиск. уч. степ. канд. истор. наук. — Мн., 1979. С.52.

⁶ НА РБ. Ф.4., воп.21, спр.192, арк.149.

⁷ Тамсама.

⁸ Тамсама.

до 1-го апреля 1930 г.»,⁹ — пісаў у ЦК ВКП(б) сакратар ЦК КП(б)Б Гамарнік.

Канкрэтныя лічбы перанаселенасьці трэба было ведаць, каб вызначыць тактыку барацьбы з гэтак званым «перажыткам капіталізму». У 20-я гады склаліся тры эканамічныя напрамкі ў вырашэньні праблемы перанаселенасьці: першы — гэтак званы «прышчэпаўскі», другі — перасяленскі, трэці — адыходніцкі.

«Прышчэпаўскі» напрамак атрымаў сваю назву ад прозьвішча аўтара праекту «аслабленьня і ліквідацыі аграрнай перанаселенасьці» ў БССР, народнага камісара земляробства Зьміцера Прышчэпава. Паводле ягонай прапановы, галоўным мерапрыемствам у барацьбе зь перанаселенасьцю было стварэньне зямельнага фонду, які складаўся зь дзяржаўнай зямельнай маёмасьці (саўгасаў), абрэзкаў ад гаспадарак, якія перабышвалі вызначаную максымальную норму, і непрыдатных зямель. Пры гэтым землеўпарадкаваньне павінна было ў першую чаргу ажыццяўляцца коштам саўгасных зямляў і лясных фондаў. «Культурныя» гаспадаркі, што давалі найбольшы прыбытак, камісар вельмі хацеў зьберагчы. «Есть еще один вопрос, на котором я хочу остановиться при проведении политики землеустройства, — это вопрос о том, что мы будем самым решительным образом бороться и должны бороться с тем явлением и с теми попытками, чтобы в общий передел, общую обрезку земли пустить так называемые культурные хозяйства, которые вели многопольный севооборот, правильное скотоводство»,¹⁰ — гаварыў ён на VII зьездзе саветаў БССР.

У сваім праекце З.Прышчэпаў прапаноўваў замацаваньне сялян на зямлі — хутарызацыю сельскай гаспадаркі. Сёньня такую зьяву мы завед утварэньнем фэрмэрскіх гаспадарак. Першы плянавы дакумэнт, у якім зазначаны хутарскі шлях — гэта выдадзены ў 1927 г. камісарам земляробства БССР «Перспективный план развития сельского и лесного хозяйства БССР на 1925/26 — 1929/30 гг.». Хутарскай форме землекарыстаньня тут даецца наступная характарыстыка: «Тут — стремление свести к одному месту все земли или в крайнем случае главные уго-

⁹ Тамсама, арк.150.

¹⁰ Стенографический отчет VII съезда советов БССР. — Мн., 1926. С.101

дья, которые обязательно объединяются с усадьбою в одно целое. Эта форма максимально приближает хозяина к земле, уничтожает черезполосицу, длинноземелье и дальноеземелье и сокращает расходы на внутрихозяйственный транспорт. При соответствующих условиях водоснабжения хуторская форма является наиболее выгодной, в особенности при наличии размера с. — х. угодий, позволяющего вести улучшенную обработку полей, и когда перенос построек покрывается выгодой интенсивного земледелия».¹¹

Разам з хутарамі складалася і пасялковая форма землекарыстання. «Примерно 10-15 дворов объединяются со всеми своими землями в одно с.-х. объединение с общей усадебной оседлостью и общим многопольным севооборотом, установленным в порядке поземельно — хозяйственного устройства. Причем каждый двор при распланировании усадебных мест получает отдельный усадебный участок, равно как и отдельные полосы в полях севооборота, сенокосных и др. с.-х. угодьях»,¹² — указвалася ў «Перспективном плане». Ва ўмовах Беларусі пасялковая форма з агульным шматпольным севазваротам вызначалася як найбольш рацыянальная, бо таксама «набліжала гаспадаркі да зямлі».

Пачынаючы з 1924 да 1928 год тэмпы хутарызацыі ўзрастаюць (гл. табл. 1). Для тых, хто вырашае перабрацца зь вёсак на хутары і пасёлкі даюцца льготы па падатках і крэдытах, расходы на якія пакрываюцца за кошт спецыяльнага артыкулу па землеўпарадкаваньні бюджэту БССР. З 1924 па 1928 год было выдаткавана 4805203 рублёў на землеўпарадкаваньне хутароў, адрубаў і пасёлкаў, перасяленцам выдаткавана 4829500 руб. крэдыту тэрмінам да 5 год і кароткатэрміновых крэдытаў.¹³

¹¹ Плановое хозяйство, 1931, № 5—6, с.204.

¹² Тамсама, с.205.

¹³ Большэвік Беларусі, 1934, № 12, с.57.

Табліца 1. ЗЕМЛЕЎПАРАДКАВАНЬНЕ Ў БССР У 20-Я ГАДЫ *

1 — Гады, 2 — Землеўпарадкаваньне зь перасяленьнем на хутары і пасёлкі, 3 — Двароў на плошчы, 4 — Землеўпарадкаваньне хутароў і адрубаў (з пакіданьнем на месцы), 5 — Двароў на плошчы

1	2	3	4	5
1924 — 25	16603	155174	5502	51377
1925 — 26	16632	145196	8126	68040
1926 — 27	25102	235260	10195	82950
1927 — 28	32160	397489	13210	107088
1928 — 29	1583	262038	579	15610
Разам:	92080	10115157	37612	325065

* Большэвік Беларусі, 1934, № 12, с.56.

Паводле пляну першай пяцігодкі меркавалася пераадолець аграрную перанаселенасьць за кошт увядзеньня больш працаёмкіх сельскагаспадарчых культур, разьвіцьця працаёмкіх галінаў прамысловасьці. На калгасы адводзілася 14,1% усёй землеўладкаванай плошчы, на пасёлкі — 69,5%.¹⁴

Паралельна з «прышчэпаўшчынай» у 20 — я гады дзейнічаў яшчэ адзін мэханізм барацьбы з аграрнай перанаселенасьцю — перасяленскі. У канцы 1924 — пачатку 1925 г. савецкім урадам прымаецца шэраг пастановаў аб арганізацыі плянавага сельскагаспадарчага перасяленьня і стварэньня цэнтральных і мясцовых перасяленскіх арганізацыяў. Складаюцца агульнасяюзныя пляны перасяленьня сялянаў. Маштабы і раёны перасяленьня вызначаў народны камісарыят землекарыстання РСФСР.

Спачатку выехаць на Далёкі Ўсход ці ў Сібір дазвалялася толькі заможным гаспадарам, што мелі забесьпячэньне ў грошах, інвэнтары ці пабудовах на 900 і 800 рублёў адпаведна.¹⁵ Але пачынаючы з 1927 г. сытуацыя мяняецца. Маёмасны цэнз адмяняецца,

¹⁴ Плановое хозяйство, 1931, № 5—6, с.214.

¹⁵ Переселенческое дело. Сборник декретов и распоряжений по переселению. — М., 1927. С.67.

вызначаецца шэраг ільготаў, што даюцца перасяленцам. Напрыклад, у іх зьяўляецца магчымасць браць дзяржаўныя пазыкі для ўладкавання гаспадаркі на новым месцы (для Далёкага Ёсходу гэтая сума складае да 300 руб. тэрмінам на 15 год, у іншыя раёны — да 200 руб. на 10 год¹⁶). Разам з гэтым перасяленцы вызваліліся ад сельскагаспадарчых падаткаў на пяць год; яны маглі вярнуцца дадому — за імі на 3 гады захоўваліся зямельныя ўчасткі, якія можна было на гэты тэрмін здаць у арэнду. Паводле афіцыйных дадзеных, у 1924/25 г. з БССР выехала 7985 душ, у 1925/26 — 12665, у 1926/27 — 3345 сем'яў (20148 душ), у 1927/28 — 5056 сем'яў (26220 душ).¹⁷ Але тагачаснае кіраўніцтва БССР відавочна запавольвала выкананьне гэтага пляну — заяўкі на перасяленне выконваліся ў тыя гады на 20-25%.¹⁸

Значна больш увагі ў 20-я гады надавалася адыходніцтву. Яно разглядалася як часовая мера, што дазваляла сялянину зарабіць некаторыя сродкі для ўмацавання сваёй гаспадаркі. Асабліва да адыходніцтва стараліся заахвоціць бядноту. У студзені 1927 г. Пленум ЦК КП(б)Б вызначыў: «В целях использования свободных рабочих рук деревенской бедноты безусловно необходимо, чтобы хозяйственные органы, производящие работы, где используется крестьянский труд, в первую очередь предоставляли бы возможность заработка на разного рода сезонных и постоянных работах деревенской бедноте — лесоразработки, мелиоративные работы, дорожное строительство и др.». ¹⁹ Аднак утрымаць людзей толькі ў Беларусі было цяжка. Калі ў 1923/24 гг. колькасць адыходнікаў складала 26,6 тыс. чалавек, то ў 1927/28 гг. — ужо 116,2 тыс.²⁰ Большасць з іх працавала за межамі Беларусі: у 1925/26 г. на Данбасе працавала 36,7 % адыходнікаў, у Ленінградзе — 6 %, ва Ўкраіне —

10 %. На той час у БССР з іх засталася толькі 31 %.²¹

Накірунак дзяржаўнай палітыкі камуністычнай партыі на ўзмацненне індустрыялізацыі стымулявала рост рабочых — прамыслоўцаў. Калі ў 1926-28 гг. у БССР колькасць рабочых штогод павялічвалася на 19 тыс. чалавек, то ў 1928-32 гг. назіраўся рост на 55 тыс.²²

Кадры прамысловасці БССР фарміраваліся галоўным чынам за кошт сялян. За 4 гады першай пяцігодкі ў прамысловасць БССР прыйшло 130 тыс. новых рабочых. Паводле сацыяльнага паходжання паводле афіцыйных дадзеных толькі 30 % з іх былі выхадцамі з гарадоў, з рабочых сем'яў. 57-58 % былі сялянамі, якія захоўвалі сувязі са саёй гаспадаркай.²³

Паказчык павелічэння колькасці рабочых ва Ёсходняй Беларусі быў большы за адпаведны сярэдні па СССР. Гэтак, рост колькасці рабочых у 1928-29 гг. (у параўнаньні зь мінулым) склаў па БССР 21%, у той час, як у СССР — толькі 9%.²⁴

Стварэнне новых працоўных месцаў значна пашырыла адыходніцтва — у 1929 г. на кожныя 1000 чалавек сельскага насельніцтва прыходзілася 62,3 адыходніка.

Агульная колькасць адыходнікаў у 1929 г. складала 264 тыс. чалавек. З іх 90 тыс. працавала ў сельскай гаспадарцы (10 тыс. у саўгасах і МТС і 80 тыс. у асобных сялянскіх гаспадарках), 90 тыс. было занята ў лясной гаспадарцы, 36 тыс. у будаўніцтве, 26 тыс. — у прамысловасці Беларусі. За межы БССР выехала толькі 26 тыс. чалавек — 9,8 % усіх адыходнікаў.²⁵

Гэтак званая «новая эканамічная палітыка», якая ў БССР мела, бадай, адныя зь лепшых вынікаў, знайшла вельмі карысную для Беларусі форму вырашэння аграрнай перанаселенасці. Дзяжава шукала і прапаноўвала сялянам тыя ці іншыя спосабы вырашэння праблемы перанаселенасці вёскі, матэрыяльна стыму-

¹⁶ Тамсама, с.261.

¹⁷ *Аг з'езда к з'езду. Красавік 1927 г. — май 1929 г. Матэрыялы да справаздачы ўраду на IX Усебеларускім з'ездзе Саветаў.* — Мн., 1929. С.67.

¹⁸ *Аг з'езда к з'езду. Красавік 1927 г. — май 1929 г. Матэрыялы да справаздачы ўраду на IX Усебеларускім з'ездзе Саветаў.* — Мн., 1929. С.68.

¹⁹ *Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Т.1.* — Мн., 1973. С.201.

²⁰ Селеменев В.Д. Указ. соч. С.88.

²¹ Тамсама.

²² Сигорцов В.Н. *Государственная деятельность рабочего класса БССР.* — Мн., 1978. С.25.

²³ Тамсама, с.28.

²⁴ А.Т.Немылькин. *Осуществление ленинской политики индустриализации в Белоруссии.* — Мн., 1979. С.85.

²⁵ Селеменев В.Д. Указ. соч. С.106.

лявала і заахвочвала да працы людзей там, дзе лічыла найбольш мэтазгодным. Прычым істотным было тое, што селянін сам вырашаў, што, дзе і як яму выбраць з прапанаванага дзяржавай.

Маленькія хутары, зямлю пад якія сялянам часам прыходзілася натуральна адваёўваць у балота ці ў лесу, сталі падмуркам дзяржаўнай стабільнасці, нацыянальнай самасвядомасці.

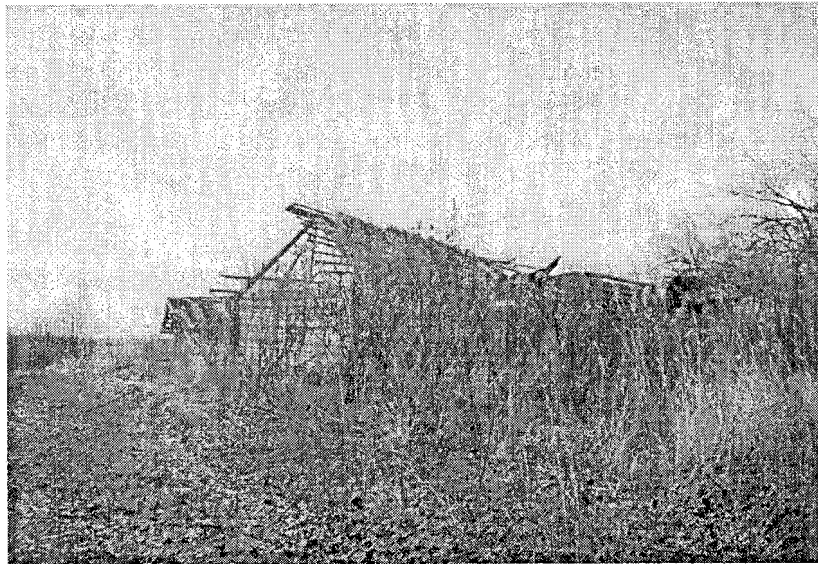
Больш — менш гарманічныя дачыненні савецкай дзяржавы і сялян скончыліся ў 1929 г. — «новая эканамічная палітыка» была скасаваная, а «прыгчэпаўшчына» абвешчаная «клясава-варожай». Пачалося паслядоўнае, плянавае вынішчэнне нават успамінаў пра прыватную ўласнасць у сялянаў.

II. «МАБІЛІЗАЦЫЯ» БЕЛАРУСКІХ СЯЛЯН ДЛЯ ВЫРАШЭННЯ ПРАБЛЕМ САЦЫЯЛІСТЫЧНАЙ ЭКАНОМІКІ

1. БЕЛАРУСКІЯ СЯЛЯНЕ НА «ФРАНТАХ ІНДУСТРЫЯЛІЗАЦЫІ»

Агульная калектывізацыя, арганізацыя калгасаў стваралі базу для ўвядзення ў сельскагаспадарчую палітыку савецкай дзяржавы плянавання працы. У першую чаргу гэта быў плянавы перакід працоўнай сілы з сельскай гаспадаркі ў прамысловасць. У пачатку 30-х гадоў робіцца папулярнай тэорыя, згодна якой унутраная структура дробнай таварнай гаспадаркі (хутара), яе функцыянаванне вядзе да стварэння гэтак званай схаванай перанаселенасці вёскі. Калгас жа наадварот, як гаспадарка сацыялістычнага тыпу арганізуе сваю працу плянава, вызваляючы працу калгасніка для прымянення яе ў прамысловасці. Паміж калгасаюзамі і аддзеламі працы заключаліся дамовы аб адыходніцтве калгаснікаў у індустрыю. Перад органамі плянавання была пастаўленая задача складання кантрольных лічбаў адыходніцтва калгаснікаў як для СССР, так і для канкрэтных вобласцяў і раёнаў.

Паводле матэрыялаў сялянскіх бюджэтаў былі складзеныя рэзэрвы працоўнай сілы ў розных тыпах сялянскіх гаспада-

рак. Лічылася, што па БССР у канцы 20-х гадоў «невыкарыстаны» працоўны час складае ў бядняцкіх гаспадарках («пролетарии и полупролетарии») — 41,3 %, у сярэдняцкіх («мелкие товарные производители») — 44,0 %, у кулакоў («мелкие капиталистические хозяйства») — 44,1 %.²⁶ Адыходніцтва закранула малую частку сялянскіх беспрацоўных — 9,9 % у беднякоў, 5 % — у сярэднякоў і 1,8 % у кулакоў.²⁷ Такім чынам, беларуская вёска была магутнай крыніцай працоўнай сілы для прамысловасці.

Працэс адыходу сялян зь вёсак у гарады стаў больш відавочным у канцы 20-х гадоў з ростам тэмпаў працэсу індустрыялізацыі, якая патрабавала шырокага прытоку працоўнай сілы зь вёскі ў горад. Гаспадарчы плян СССР у 1931 г. меркаваў далучэнне да дзяржаўнага сектара 1 млн. новых пастаянных рабочых і 3 млн. сезонных. Толькі каменнавугальная прамысловасць у канцы году павінна была атрымаць ад вёскі 83 тыс. чалавек.²⁸

У выніку фарсіраванай індустрыялізацыі ўзнікла вострая нястача працоўных кадраў у каменнавугальнай і мэталюргічнай прамысловасці, сезонныя галіны прамысловасці цяпелі ад гэтага яшчэ больш: торфараспрацоўкі забяспечваліся на 76,5 %, лесанарыхтоўкі — на 40 %, рыбанарыхтоўка — на 64 %.²⁹

У пачатку 30-х гадоў у БССР нястача працоўнай сілы асабліва адбівалася на такіх галінах прамысловасці як тарфяная (45,7 %), керамічная, будаўнічых матэрыялаў, дрэваапрацоўчая, швейная.³⁰ Асноўнай крыніцай забеспячэння працоўнай сілай новабудоўляў сталі сяляне — адыходнікі. Іхная колькасць пачала павялічвацца з пачаткам калектывізацыі. Там, дзе пачалося прымусовае абагульненне маёмасці, сяляне кідалі зямлю і адпраўляліся шукаць лепшай долі. У 1931 г. колькасць адыходнікаў склала 398 тыс.чал. Зь іх толькі 63 тыс.чалавек працавала ў сельскай гаспадарцы, пераважна ў

²⁶ Плановое хозяйство, 1931, № 1, с.159.

²⁷ Тамсама, с.161.

²⁸ Большевик, 1931, № 13, с.27.

²⁹ Большевик, 1931, № 13, с.26.

³⁰ Деятельность Наркомтруда БССР. — Мн, 1932. С.11.

саўгасах (49 тыс.), астатнія падаліся ў будаўніцтва (135 тыс.), лясную гаспадарку (127 тыс.), прамысловасць (47 тыс.).³¹ Трэба заўважыць, што на гэтым этапе адыходніцтва ажыццяўлялася стыхійна, часта на новай працы людзі доўга не затрымліваліся.

Для тлумачэння такіх працэсаў у сельскай гаспадарцы ўлады скарысталіся прапагандысцкімі заявамі аб паляпшэнні жыцця селяніна ў выніку распачатай калектывізацыі. Але на самой справе было інакш. Калектывізацыя выклікала зраўнанне ў размеркаванні працы: неабходная на пэўны перыяд колькасць працы раўнамерна размяркоўвалася паміж усімі калгаснымі дварамі — альбо паводле колькасці едакоў, альбо паводле колькасці працаздольных. У выніку, усе былі занятыя, хоць і працавалі ня многа. Кіраўніцтвам калгасаў сяляне, якія хацелі мець дадатковы заробак у час сезоннага перапынку, разглядаліся як «дэзэртны з калгаснага фронту», «летуны» і інш. Адыходнікаў пазбаўлялі хлеба, не давалі кармоў для жывёлы, інвентару для апрацоўкі сядзібных участкаў, сям'ю адыходніка маглі выключыць з калгасу. Такая пазыцыя калгасных кіраўнікоў тлумачылася тым, што ў час сельскагаспадарчых кампаніяў, якія трэба было абавязкова выконваць, трэба было мець больш рабочых рук з — за нізкай прадукцыйнасці працы. Адсутнасць матэрыяльнай зацікаўленасці ў працы на калгасных палетках вымушала калгасных кіраўнікоў мець свае «рэзэрвы» працоўнай сілы.

Адыходніцтва як з'ява ня знікла толькі дзякуючы сялянам — адзінаасобнікам, колькасць якіх, аднак, з-за калектывізацыі павінна была штогод змяншацца. Каб высветліць магчымасць калгаснай вёскі стаць крыніцай дадатковай працоўнай сілы для індустрыяльных прадпрыемстваў, калгасна — каапэратыўная група Народнага камісарыату РСІ правяла даследаванне 31 тыповага калгаса асноўных зернавых раёнаў СССР. Матэрыялы рыхтаваліся да Шостага Агульнарасейскай працоўнай нарады, якая адбылася ў лістападзе 1930 г. У выніку высветлілася, што праца мужчын у калгасах выкарыстоўваецца на працягу году ў сярэднім на 60-65%, у сезон да 80%, жанчын — за год 30-35%, у

³¹ НА РБ. Ф.31, воп.1, спр.382, арк.31.

сезон — да 45%.³² Пазнейшыя даследаванні, праведзеныя рэспубліканскімі РСІ, пацвердзілі гэтыя лічбы. Агульнасаюзны Калгасны інстытут падлічыў лішак працоўных рук у калгасах і назваў прыкладную лічбу ў 6-8 млн. чал.³³ Каб «перакінуць» гэтую вялікую сілу на «будоўлі пяцігодкі», вырашана было разьвіваць плянавае адыходніцтва.

30 чэрвеня 1931 г. ЦВК і СНК СССР прынялі пастанову, згодна якой даваліся льготы калгаснікам — адыходнікам, вызначаліся меры заахвочвання для калгасаў, што заключылі дамовы з прадпрыемствамі на пастаўку рабочай сілы.³⁴ Такія калгасы ў першую чаргу атрымлівалі сельгастэхніку, дадатковыя сродкі зь бюджэту, якія маглі выдаткоўваць на паляпшэнне культурных і побытовых умоваў. З боку гаспадарчай арганізацыі таксама меркавалася быць матэрыяльна-гаспадарчая дапамога. У ліпені 1931 г. пытанне адыходніцтва разгледзеў Пленум ЦК КП(б)Б, які прапанаваў гаспадарчым арганізацыям БССР «карэнным чынам перагледзець сыстэму вэрбоўкі кадрў, шырока выкарыстоўваючы на дагаварных асновах працоўную сілу калгаснікаў».³⁵

13 чэрвеня 1931 г. газета «Правда» надрукавала пастанову камісарыату землекарыстання СССР і калгаснага цэнтру СССР, зацверджаную Саветам народных камісараў СССР «Аб прыкладным размеркаванні прыбытку ў калгасах у 1931 годзе», дзе вызначаліся правы адыходнікаў. «3. Создается специальный продовольственный фонд: в) для обеспечения отходников и их семей, не могущих получить необходимого для них количества продовольственного хлеба и кормов для скота вследствие недостаточного количества в семье трудоспособных, с таким расчетом, чтобы отходники и их семьи получили продовольствия и кормов столько же, сколько получает колхозник, добросовестно работавший в колхозе».³⁶ Калі працаздольныя члены сям'і адыходніка адмаўляліся ад працы ў калгасе, то льгота не выдавалася.

³² *Большевик*, 1931, № 13, с.28.

³³ Тамсама, с.29.

³⁴ Н.Е.Завалеев. *Рабочий класс Белоруссии в борьбе за социализм 1917—1932 гг.* — Мн., 1967. С.270.

³⁵ Н.Е.Завалеев. *Указ соч.* С.271.

³⁶ «Правда», 13 июля 1931 г.

Пастанова здымала з адыходніка таўро «летуна» і «дзээрти-ра» і прыраўноўвала яго да добрасумленнага калгасьніка. Яму гарантавалася магчымасьць за той жа кошт, што і калгасьніку, набыць прадукцыю калгаса для сябе і сваёй сям'і. Сям'я адыходніка атрымлівала права на пакупку дэфіцытных тавараў, карыстацца сыстэмай аховы здароўя, навучаць сваіх дзяцей. Вярнуўшыся ў калгас, адыходнік павінен быў атрымаць працу ў першую чаргу.

Пастанова ЦВК і СНК СССР аб адыходніцтве ставіла перад калгасамі задачу выдзяленьня рабочых-адыходнікаў ці дапамогі ў іхнай вэрбоўцы на падставе заключаных дагавораў. 30 жніўня 1931 г. СНК БССР і ЦК КП(б)Б падтрымалі агульнасаюзную дырэктыву і выдалі пастанову «Аб арганізацыі і дапамозе адыходніцтву з калгасаў і вэрбоўцы калгасьнікаў-адыходнікаў». ³⁷ Яны абавязалі райкамы, райвыканкамы і сельскія саветы, раённыя прафсаюзныя арганізацыі садзейнічаць вэрбоўчыкам. Дзяржаўны друк мусіў быў шырока абмяркоўваць недахопы ў вэрбоўцы, прапагандаваць ільготы, што даваліся завэрбаваным, а таксама жорстка крытыкаваць недахопы.

«Беларускі варыянт» пастановы адначасова прапанаваў народнаму камісарыату працы і Цэнтральнаму савету прафсаюзаў актыўна змагацца з летунамі і рабіць усё магчымае, каб замацаваць рабочых у прамысловай вытворчасці і на будоўлях.

Народны камісарыят працы БССР вырашыў закончыць кампанію па заключэнні дагавораў у перыяд з 1 па 15 верасня 1931 г. Але і яшчэ раней прадпрыемствы пачалі заключаць дагаворы. На Бабруйскай дрэвапрацоўчы камбінат у жніўні з 14 калгасаў прыехала 1166 чалавек. ³⁸ Толькі за першыя 4 месяцы пасля прыняцця пастановы на будоўлі і прамысловасць пайшло 54679 калгасьнікаў. Да канца году заключана звыш 1600 дагавораў больш чым на 59 тыс. чалавек. Тыя, хто з'яжджаў з вёскі па дагавору, як правіла, заставаліся ў гарадах. Прадпрыемства аплочвала ім праезд, забяспечвала «ўсімі відамі культурна-бытавога абслугоўвання». Калгас, у сваю чаргу, больш-менш клапаціўся пра сем'і новых рабочых, якія паступова таксама перабіраліся ў гара-

ды. З 17 снежня 1927 г. па 1 студзеня 1932 г. толькі ў гарады БССР на сталае жыхарства пераехала 70,1 тыс. сялян. ³⁹

Прапаганда адыходніцтва і цяжкі стан беларускай вёскі зрабілі сваё. Адыходніцтва ў БССР на пачатку 30-х гадоў значна ўзрасло. Калі ў 1929 г. зь беларускай вёскі сыходзіла на заробкі 264 тыс. чалавек, то ў 1931 — ужо 398 тыс., г.зн. колькасць адыходнікаў павялічылася на 50,8%. ⁴⁰

Масавая калектывізацыя і адыходніцтва дазволілі на пэўны час зьмягчыць праблему беспрацоўя на вёсцы. Тых, хто ня мог пракарміцца зь сялянскай працы, забіралі «будоўлі пяцігодкі». Дасьледчыкі лічаць, што ў 1930—32 гадах праблема аграрнай перанаселенасці ў СССР і БССР была ліквідаваная. ⁴¹

На пачатку 30-х гадоў змянілася структура адыходніцтва. Калі ў 20-я гады сяляне знаходзілі дадатковыя заробкі ў сельскай гаспадарцы, то з 1931 г. вядучую ролю ў адыходніцтве пачалі адыгрываць прамысловасць і будаўніцтва. З гэтага часу заўважна скарачаецца адыход за межы БССР. ⁴² Аналігічная сытуацыя назіралася і ў іншых рэспубліках.

Буйныя прамысловыя прадпрыемствы СССР адчулі вострую нястачу працоўнай сілы.

23 чэрвеня 1931 г. І.Сталін выступіў на нарадзе гаспадарнікаў, якая адбылася ў Маскве. «Нельга больш разлічваць на самацёк працоўнай сілы. Значыць, ад «палітыкі» самацёка трэба перайсці да палітыкі арганізаванага набору рабочых для прамысловасці. Але для гэтага існуе адзіны шлях — шлях дагавораў гаспадарчых арганізацыяў з калгасамі і калгасьнікамі». ⁴³

Прадпрыемствы пачалі заключаць дагаворы з калгасамі, у якіх прадугледжваліся памеры вэрбоўкі рабочых. «Оргнабор» — такую назву атрымала плянавае разьмеркаваньне працоўнай сілы — у 30-я гады стаў асноўнай формай папаўненьня рабочай клясы за

³⁹ НА РБ. Ф.31, воп.1, спр.382, арк.76.

⁴⁰ Тамсама, арк.29.

⁴¹ Селеменев В.Д. Указ. соч. С.19.

⁴² Селеменев В.Д. Аграрное перенаселение в БССР и его ликвидация в годы первой пятилетки. Автор. на соиск. уч. степ. канд. истор. наук. — Мн., 1979. С.17.

⁴³ И.Сталин. Вопросы ленинизма. — М., 1952, изд. II—е. С.365.

³⁷ Н.Е.Завалеев. Указ. соч. С.271.

³⁸ Н.Е.Завалеев. Указ. соч. С.272.

кошт сялян. У гады першых пяцігодак ён меў у СССР значныя памеры — у 1933 г. завэрбавана 1,9 млн. чалавек, у 1934 г. — 3,2 млн., у 1935 г. і 1936 г. па 3,1 млн. Усяго з 1931 па 1937 гг. было завэрбавана 22 млн. чалавек.⁴⁴

У БССР вэрбаваліся рабочыя ня толькі для рэспубліканскіх будоўляў. Нават у 1931 годзе, калі адчуваўся недахоп працоўнай сілы на прамысловых і будаўнічых аб'ектах БССР, беларускія сяляне ад'яжджалі далёка за межы рэспублікі (гл. табл. 2). Напрыклад, для работы ў шахтах Данбасу было накіравана 115 тыс. чалавек. ЦК КП(б)Б прапанаваў раённым камітэтам правесці вэрбоўку шахцёраў ва ўдарным парадку.⁴⁵

Пасля 1932 г. у сувязі з увядзеньнем пашпартнай сыстэмы і прапіскі ў гарадах «оргнабор» сялян з калгасаў, вёсак стаў асноўнай формай комплектаваньня рабочай сілы. За гады першых дзвюх пяцігодак 2/3 новага папаўненьня рабочай клясы прыйшло зь вёскі. Калі ў першую пяцігодку зь вёскі сыходзілі пераважна адзінаасобнікі, то ў другую — калгасьнікі. На Гомельскай гуче, напрыклад, у кастрычніку 1936 г. 67% рабочых раней былі калгасьнікамі.⁴⁶

**Табліца 2. ЗВЕСТКІ НАРОДНАГА КАМІСАРЫТУ ПРАЦЫ
БССР АБ ВЫКАРЫСТАНЬНІ ПРАЦОЎНАЙ СІЛЫ
З БССР У ІНШЫХ РАЁНАХ СССР ***

Назва ўстановаў	1930	1931
Жэллес (Мурманск)	6000	1899
Данбас	6949	15372
Карэллес	3000	500
Ленінград	3650	1768
Днепрастрой	2300	—
Тагілстрой	—	526
Магнітстрой	—	1580
Разам	32597	22054

* НА РБ. Ф.44, воп.1, спр.2396, арк.15.

⁴⁴ История советского рабочего класса. Т.2. С.203.

⁴⁵ Н.Е.Завалеев. Указ соч. С.273.

⁴⁶ История рабочего класса Белорусской ССР. Т.2. — Мн., 1985. С.330.

Сытуацыя ў БССР была падобная да той, што склалася ў эўрапейскай частцы СССР. У 1930-33 гг. удзельная вага сялян у комплектаваньні працоўнай сілы складала 65%. Усяго за гады першай пяцігодкі ў гарады прыйшло 8,6 млн. сялян (68,2% ад усіх папаўненьняў), за 1933-37 гг. — 4,2 млн. (54% ад усіх папаўненьняў).⁴⁷

У канцы 30-х гадоў праблема забесьпячэньня прамысловасьці рабочымі кадрамі зноў апынулася ў цэнтры ўвагі кіраўнікоў савецкай дзяржавы. У гады трэцяй пяцігодкі плянавалася павялічыць колькасьць рабочых і служачых на 21% у параўнаньні з 1937 г.⁴⁸ Прапанаваная ВКП(б) праграма — за кароткі тэрмін (10-15 год) дагнаць і перагнаць найбольш разьвітыя капіталістычныя краіны — патрабавала выкананьня плянаў індустрыяльнага разьвіцьця краіны, і ў першую чаргу мэталюргіі і паліўнай прамысловасьці. Але менавіта ў гэтых стратэгічна важных галінах народнай гаспадаркі назіралася найбольш вострая нястача працоўнай сілы і цяжучасьць кадраў. Каб выправіць становішча, у БССР і іншых рэспубліках СССР з Масквы накіроўваліся пляны набору і адпраўкі рабочай сілы на буйныя прадпрыемствы пяцігодкі.

Дзяржаўны «оргнабор» працоўнай сілы стаўся асноўнай формай забесьпячэньня прамысловасьці, будаўніцтва, транспарту рабочай сілай. Наборам сялян з калгасаў кіравала камісія па арганізаваным набору рабочай сілы пры Эканамічным савеце СНК СССР, у якую паступалі заяўкі наркаматаў. Аналягічная камісія існавала і пры СНК БССР. Акрамя камісіі, вэрбоўкай займаліся і самі камісарыяты, якія мелі сваіх упаўнаважаных у рэспубліках і вобласьцях.

Цэнтральная камісія зацьвярджала пляны набору рэспубліканскіх камісіяў, вызначала камісарыятам і ведамствам раёны набору. Рэспубліканская камісія «расьпісвала» заданьні непасрэдна па раёнах. Гэтак, у 1938 г. БССР павінна была паставіць на Данбас 2200 чалавек.

⁴⁷ История советского рабочего класса. Рабочий класс — ведущая сила в строительстве социалистического общества. 1921—1937 гг. Т.2. — М., 1984. С.200.

⁴⁸ История советского рабочего класса. Рабочий класс СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938—1945 гг. — М., 1984. С.94

32 раёны атрымалі кантрольныя лічбы працоўнай сілы, якую трэба было вывесці з калгасаў (гл. табл. 3). Усяго з БССР у 1938 г. «оргнабор» забраў зь вёскі 111 тыс. чалавек.⁴⁹

Разам з гэтым на месцах калгасы не заўсёды сьпяшаліся выконваць пляны вэрбоўкі. Гэтак, плян 1938 г. вэрбоўкі на Данбас (гл. табл. 3) выканаў толькі адзін раён, а агульна па СССР прамысловасьць, транспарт, будаўніцтва не атрымалі запланаваных па «оргнабору» ў 1937 г. звыш 1200 тыс. рабочых, у 1938 г. — 1300 тыс.⁵⁰ Фактычная колькасьць рабочых вугальнай, мэталюргічнай, нафтавай, хімічнай, лясной прамысловасьці і будаўніцтва была ніжэйшай за плянавую на 20-30%. Сытуацыя ўскладнялася яшчэ і тым, што ў сувязі з прыняцьцем Закону аб агульным вайсковым абавязку, пачынаючы зь верасьня 1939 г., у армію прызывалася значная колькасьць кваліфікаваных рабочых кадраў. У 1941 годзе колькасьць вайскоўцаў у Чырвонай Арміі складала 4,2 млн. сялянскай моладзі.

Менавіта таму рабочую клясу было вырашана павялічыць за кошт сялянства. Камуністычныя ідэалёгі высунулі новы тэзыс існаваньня лішкаў працоўнай сілы на вёсцы. «Лішкі працоўнай сілы ў калгасах, якія ня маюць нічога агульнага з аграрнай перанаселенасьцю, зьяўляюцца непасрэдным вынікам узбраеньня сельскай гаспадаркі перадавой машыннай тэхнікай і ростам вытворчасьці калгаснай працы і зьяўляюцца ва ўмовах, калі ўсім калгасьнікам забясьпечана ў вёсцы заможнае і культурнае жыцьцё»,⁵¹ — пісаў часопіс «Плановое хозяйство» ў 1939 г.

Галоўным паказчыкам вынікаў працы ў калгасах стаў працадзень. Калгасьнікаў, што выпрацавалі менш за 50 працадзён за год, залічвалі ў рэзэрвы працоўнай сілы. 27 траўня 1939 г. СНК СССР і ЦК ВКП(б) прынялі пастанову «Аб мерах аховы грамадзкіх земляў калгасаў ад разбазарваньня», якая вызначыла шэраг «мерапрыемстваў», якія павінны былі аддзяліць тых, хто рэальна працуе ў калгасах ад тых, хто ня быў выкарыстаны на калгасных палетках напоўніцу. Прысядзібныя ўчасткі калгасьнікаў, працуючы на якіх, як лічылася, яны гублялі працадні, памяншаліся да нор-

49 История советского рабочего класса. Т.3. — М., 1984. С.99.

50 Тамсама, с.100.

51 Плановое хозяйство, 1939, № 11, с.39.

мы, устаноўленай статутамі сельгасарцеляў. Калгасьнікаў, якія ня выпрацавалі мінімум працадзён — для БССР ён складаў 80 працадзён, — выключалі з калгасаў.

Табліца 3. АБ ХОДЗЕ НАБОРА І АДПРАЎКІ
РАБОЧАЙ СІЛЫ НА ДАЊБАС (НА 5 ЖЊЊЊА 1938 Г.)*

1 — № п/п, 2 — Раёны, 3 — Задаьне, 4 — Выкананьне, 5 — Камсамольцаў (задаьне), 6 — Камсамольцаў (выкананьне), 7 — Усяго выканана.

1	2	3	4	5	6	7
1.	Касьцюковіцкі	150	168	15	3	171
2.	Краснапольскі	200	92	20	6	98
3.	Клімавіцкі	150	56	35	22	78
4.	Горацкі	100	17	40	8	25
5.	Чавускі	150	96	30	39	135
6.	Чачэрскі	100	6	20	—	6
7.	Быхаўскі	100	22	40	44	66
8.	Хоцімскі	150	97	15	10	107
9.	Чэрыкаўскі	100	68	35	4	72
10.	Кармянскі	150	40	15	4	44
11.	Дубровенскі	100	28	40	—	28
12.	Прапойскі	150	92	25	19	111
13.	Сьвяцілавіцкі	100	34	30	21	55
14.	Рагачоўскі	100	20	40	2	22
15.	Журавіцкі	100	76	30	7	83
16.	Шклоўскі	20	4	—	—	4
17.	Дрыбінскі	20	3	20	17	20
18.	Мсьціслаўскі	20	—	40	6	6
19.	Талачынскі	20	—	—	—	—
20.	Круглянскі	20	—	—	—	—
21.	Клічаўскі	20	—	—	—	—
22.	Кіраўскі	20	7	—	1	8
23.	Жлобінскі	20	5	—	—	5
24.	Буда-Кашалёўскі	20	—	—	—	—
25.	Уваравіцкі	20	—	—	—	—

26. Рэчыцкі	20	—	—	—	—
27. Васілевіцкі	20	—	—	—	—
28. Хойніцкі	20	16	—	—	16
29. Лёзьненскі	20	—	—	—	—
30. Лоеўскі	20	—	—	—	—
31. Крыгчаўскі	—	—	35	2	2
32. Магілёўскі	—	—	10	7	7
Разам	2200	947	535	222	1169

* НА РБ. Ф.4, воп.21, спр.1265, арк.14.

21 ліпеня 1938 г. СНК СССР прыняў пастанову «Аб удасканаленні справы набору рабочай сілы з калгасаў».⁵² На органы плянавання БССР ўскладалася задача плянавання працоўных рэсурсаў у рэспубліканскім, абласным і раённым маштабах. Калгасы павінны былі складаць вытворчыя пляны запasu і выдаткаў працы (балянс працоўных рэсурсаў). Бялянс працоўных рэсурсаў складаўся з таго, што ўжо мела месца, і на будучыню. Правяраць наяўнасць і правільнасць плянаў павінны былі раённыя земаддзелы.

Паводле рашэння Дзяржаўнай плянавай камісіі пры СНК СССР ад 8 ліпеня 1939 года плянаванне і рэгуляванне працоўнай сілы былі вызначаныя як галоўныя задачы плянавых камісіяў на ўсіх узроўнях.

Рэарганізацыя закранула і саму сыстэму «оргнабору». Дагэтуль камісарыятам давалася права самастойна знаходзіць працоўныя рэзервы. Як вынік — з аднаго й таго ж раёну вывозілі сялян для будоўляў пяцігодкі аднаго наркамату, а ўвозілі рабочых (былых сялянаў) зь іншых рэспублік для будоўляў другога наркамату. Пастановай ЭКАСО ад 15 жніўня 1939 г. «Аб удасканаленні перавозак калгаснікаў-адыходнікаў» быў устаноўлены новы парадак замацавання за наркаматамі вобласцяў для набору.⁵³

Усе адыходніцкія раёны (вобласці) замацоўваліся за спецыяльна вызначанымі зонамі ўвозу рабочай сілы. Усяго было названа 4 зоны, у якія ўвозілася працоўная сіла. Беларуская ССР «зама-

цоўвалася» за II зонай (Ленінградская, Архангельская і Мурманская вобласці і Карэльская АССР) і III зонай (УССР, Закаўкаскія рэспублікі, Крымская АССР, Растоўская вобл.).⁵⁴ Меркавалася, што занальная сыстэма палепшыць і скараціць чыгуначныя перавозкі, дасць магчымасць фарміраваць эшалёны для вывазу сялян на новабудоўлі пяцігодкі.

Удасканаленне сыстэмы «оргнабору» дало пэўныя вынікі: вываз сялянаў зь вёсак у 1939 г. павялічыўся амаль на 30% — з БССР па «оргнаборы» было набрана 126 тыс. чалавек, 93,5% зь іх складалі калгаснікі⁵⁵ (у той час як па ўсім Савецкім Саюзе гэтая лічба складала 2315 тыс. чалавек).

Аднак нягледзячы на ўсе гэтыя намаганні плян «оргнабору» 1939 г. ня быў выкананы на 1500 тыс. рабочых. У 1940 г. толькі для 6 галоўных прамысловых наркаматаў не ставала 110 тыс. рабочых.⁵⁶

Нічога не атрымлівалася і з плянаваннем. Савецкія рэспублікі, якія мелі лішкі працоўнае сілы, у тым ліку і БССР, пляны вывазу прадставілі, а вобласці, куды трэба завозіць рабочых, плянаў на той час не далі. Можна сцвярджаць, што органы плянавання БССР справіліся з выкананнем задання партыі лепш за астатніх. Напрыклад, калі пляны Краснадарскага краю, Тамбоўскай вобласці, іншых рэспублік, краёў і вобласцяў СССР ставілі «мясцовыя інтарэсы вышэй за дзяржаўныя», замянішалі магчымыя рэзервы рабочай сілы, то плянавікі БССР аказаліся найлепшымі захавальнікамі агульнадзяржаўных інтарэсаў. Яны заплянавалі падвышэнне ўдзельнай вагі жаночай працы ў калгасах, выявілі невыкарыстаныя рэзервы — калгаснікаў 12-16 гадоў і ад 59 гадоў. Дзяржплян БССР вызначыў разьлік затрат працы па кожнай асобнай культуры, зрабіў спецыяльны разьлік у сувязі з выкананнем пастановы аб высяленні з хутароў.⁵⁷ У 1940 г. па «оргнабору» з БССР было забрана ўжо 154 тыс. чал.⁵⁸

Разам з тым рэальнасць уносіла свае карэктывы ў са-

⁵⁴ Плановое хозяйство, 1939, № 11, с.97.

⁵⁵ Сонин М.Я. Воспроизводство рабочей силы в СССР и баланс труда. — М., 1959. С.182.

⁵⁶ История советского рабочего класса. Т.3. С.100.

⁵⁷ Плановое хозяйство, 1940, № 4. С.62.

⁵⁸ Сонин М.Я. Указ.соч.

⁵² Плановое хозяйство, 1939, № 11, с.99.

⁵³ Тамсама, с.96.

вещую запланаванасць. У красавіку 1940 г. Дзяржплан СССР праверыў выкананьне пастановы ад 21 ліпеня 1938 г. Высветлілася, што камісарыяты працягвалі самі вэрбаваць працоўную сілу, часта калгасы затрымлівалі завэрбаваных. Дый сам вэрбавальны апарат абыходзіўся задорага, паводле арыентацыйных дадзеных дзяржава выдаткоўвала на гэта штогод 100 млн.рублёў, ня ўлічваючы выдаткаў на камандзіроўкі каля 6-7 тыс. супрацоўнікам прадпрыемстваў, што выяжджалі для набору працоўнай сілы.⁵⁹

Абавязковае выкананьне плянаў вэрбоўкі парушала прынцып добраахвотнасці пры пераездзе сялян. У выніку «контингент, заахвачаны праз оргнабор» адрозьніваўся вялікай цяжучасьцю. Сяляне імкнуліся вярнуцца на радзіму, акрамя таго, у 1941 г. заканчваўся тэрмін працоўных дагавораў 1939-40 гг. Каб замацаваць працоўныя кадры за прадпрыемствамі, зьменшыць цяжучасьць, Палітбюро ЦК ВКП(б) разгледзела пытаньне аб разьмеркаваньні працоўнай сілы ў агульнадзяржаўным маштабе. 2 кастрычніка 1940 г. Прэзыдыюм Вярхоўнага Савету СССР выдаў указ «Аб дзяржаўных працоўных рэзэрвах СССР». Указ прадугледжваў штогод набіраць ад 800 тыс. да 1 млн. юнакоў і дзяўчат пераважна сярод калгаснай моладзі для навучаньня вытворчым прафэсіям у рамесных і чыгуначных вучэльнях і школах фабрычна-заводзкага навучаньня (ФЗН). У вучэльні і ў ФЗН можна было паступіць добраахвотна, але галоўным мэханізмам іх камплектаваньня стала мабілізацыя альбо прызыў: СНК СССР 2 кастрычніка 1940 г. прыняў адпаведную пастанову.⁶⁰ Юнакі і дзяўчаты 14-15 год (для ФЗН — 16-17 год) прызываліся на вучобу ў вучэльні, скончыўшы якія яны мусілі былі працаваць паводле разьмеркаваньня на дзяржаўных прадпрыемствах бяз права пераводу на працягу 4 гадоў. На 1 студзеня 1940 г. у БССР дзейнічалі 61 школа ФЗН і адпаведных вучэльняў.

Разьлік быў зроблены правільны. Моладзь, што чатыры гады працавала ў горадзе, за гэты час пасьпявала абзавесціся

⁵⁹ *Индустриализация СССР, 1938—1941 гг.: Документы и материалы.* — М., 1973. С.239.

⁶⁰ *История советского рабочего класса.* Т.3. С.119.

сем'ямі і не зьбіралася болей вяртацца ў вёску. Такім чынам, праблема адыходніцтва страціла сваю былую вастрыню.

2. ПЛЯНАВЫЯ ПЕРАСЯЛЕНЬНІ Ў «ШМАТЗЯМЕЛЬНЫЯ РАЁНЫ СССР»

Разьвіцьцё «сацыялістычнай гаспадаркі» ў СССР засноўвалася ня толькі на плянавым выкарыстаньні матэрыяльных і энэргетычных рэсурсаў. Адным з галоўных накірункаў ягонага дзейнасьці ў галіне эканомікі было плянаваньне працоўнай сілы, што была ў СССР. Асаблівае значэньне і размах гэтае плянаваньне атрымала з абвешчэньнем курсу на індустрыялізацыю, калі разам з будаўніцтвам прамысловых гігантаў была пастаўленая задача на разьвіцьцё здабыўчай прамысловасьці. Значную колькасьць новых фабрык і заводаў, а гэта значыць, і новых населеных пунктаў трэба было пабудаваць у раёнах, багатых вугалем, нафтай, лесам, але раёнах, практычна амаль бязьлюдных. Да іх адносіліся Далёка-Ўсходні край, Сібір, Урал, Карэла-Мурманскі край, Казахская ССР. Таму вырашальнае значэньне ў справе прамысловага засваеньня новых раёнаў мела праблема іх засяленьня для забесьпячэньня новабудоўляў працоўнымі кадрамі і забесьпячэньня саміх працоўных кадраў сельскагаспадарчай прадукцыяй. Рост вытворчасці сельскай гаспадаркі меркавалася дасягнуць коштам стварэньня буйных дзяржаўных гаспадарак, «рэарганізаваных на аснове каапэраваньня, мэханізацыі і індустрыялізацыі дробнай сялянскай вытворчасці». Арганізатары засваеньня новых земляў падлічылі прыкладную іх колькасьць. Па ўсёй тэрыторыі СССР, — прыкладна 100 млн.га, а з улікам участкаў, якія можна ачысьціць ад лесу яшчэ болей — 1,5 млрд. га.⁶¹ Меркавалася таксама, што перасяленьне будзе штогод павялічвацца.

З прычыны таго, што плянавыя нарыхтоўкі збожжа дзяржавы штогод зрываліся, вырашана было пачаць з кампаніі па тэрміновым засяленьні земляў, на якіх можна было б расьціць зерне. «Плянамернае засваеньне вольных земляў у неабжытых і

⁶¹ НА РБ. Ф4. воп.28, спр.1167, арк.107 адр.

малазаселеных раёнаў дазволіць узнавіць у больш кароткі тэрмін хлебныя экспартныя апэрацыі і забяспечыць сыравінай і харчам нарастаньні попыт прамысловасьці і гарадзкіх цэнтраў Саюзу ССР»⁶², — так у жніўні 1929 г. Масква сфармулявала асноўныя мэты гэтак званай «палітыкі перасяленчай справы» ў СССР.

Для таго, каб засяліць новыя месцы, патрэбныя былі людзі. У якасьці «кантынгентнаў для засяленьня» вызначылі насельніцтва цэнтральных раёнаў РСФСР, Беларусі і Ўкраіны. Абгрунтаваны гэты выбар быў тым, што паводле разьлікаў плянавікоў рост насельніцтва гэтых раёнаў значна перавышаў рост сродкаў вытворчасьці, у выніку чаго «з-за адсталых формаў гаспадараньня» тут заставалася «аграрная перанаселенасьць». Падлічылі і маштабы перанаселенасьці: па УССР — 7,2 млн. чалавек, па РСФСР — 14,5 млн., па БССР (Усходняя Беларусь) — 4,2 млн.⁶³ Ступень «аграрнай перанаселенасьці» асабліва вялікай вызначалася ў памежных раёнах. Разьвіваць тут прамысловасьць ніхто не зьбіраўся — баяліся ваеннай інтэрвенцыі. Таму перасяленьне вызначалася як асноўны сродак сацыялістычных пераўтварэньняў, ажыццяўленьня індустрыялізацыі.

Ня менш за гаспадарчае, было палітычнае значэньне перасяленьня. На ўсходніх межах СССР шчыльнасьць насельніцтва на землях, што маглі выкарыстоўвацца ў сельскагаспадарчых мэтах, была 2,8 чалавекі на 1 кв.м. У той жа час, у Паўночнай Маньчжурый яна складала 40-50 чал., у Карэі — 83 чал., Японіі — 151 чал.⁶⁴ Пачалася стыхійная міграцыя ў СССР насельніцтва памежных краінаў. Ваенны канфлікт на Ўсходне-Кітайскай чыгункі стымуляваў неабходнасьць больш хуткага перасяленьня. Меркавалася, што зьяўленьне значнай колькасьці расейцаў, украінцаў і беларусаў спыніць «прасочваньне» карэйскага і кітайскага насельніцтва, колькасьць якога і так ужо была параўнальна значнай — 17%.

Абарончыя задачы вырашала перасяленьне і ў Карэла-Мурманскі край. Паўночны незамярзальны порт СССР — Мурманск і чыгунка, што зьвязвала яго з цэнтрам, мелі важнае стратэгічнае значэньне і патрабавалі тэрміновага ўмацаваньня.

⁶² НА РБ. Ф4. Вон.28, спр.1167, арк.108 агв.

⁶³ Тамсама, арк.109 агв.

⁶⁴ Тамсама, арк.110.

Ужо ў жніўні 1929 г. быў распрацаваны пяцігадовы перспэктыўны плян масавага перасяленьня грамадзян СССР у малазаселеныя раёны. Згодна зь ім галоўнымі (гэтак званымі «агульнасаюзнага значэньня») лічыліся Далёкі Ўсход, Сібірскі край, Казахстан, Карэла-Мурманскі раён, Уральская вобласьць, Паволжа, Чарнаморскае ўзьбярэжжа Паўночна-Каўкаскага краю, Паўночная частка Крымскай АССР, Азэрбайджанская і Армянская ССР, а таксама Якуцкая АССР.⁶⁵ У кожным з раёнаў перад перасяленцамі ставіліся свае задачы. Гэтак, на Далёкім Усходзе ім трэба было ліквідаваць дэфіцыт хлебных вырабаў і мяса, забяспечыць харчовымі прадуктамі прамысловыя цэнтры. Меркавалася, што тут будуць пабудаваныя буйныя сыравінныя базы для мясцовай індустрыі, складзеныя фонды экспартных тавараў. Каб зьліквідаваць дэфіцыт у рамесніках, плянавалася правесці перасяленьне габрэяў. У Казахстане за кошт засваеньня стэпаў паўночнай часткі рэспублікі плянавалася дасягнуць буйнога павелічэньня зерневай, галоўным чынам, пшанічнай прадукцыі. У Сібіры ў першую чаргу трэба было павялічыць здабычу лесу, вугалю, мэталу, золата і г.д. Згодна з асноўнымі задачамі вызначаліся і месцы, якія перасяленцы павінны былі засяліць у першую чаргу: на Далёкім Усходзе — раёны уздоўж рэк Амур і Усуры паўднёвая частка Примор'я, для габрэйскага засяленьня — Бірабіджанскі раён, 216 млн.га чарназемных стэпаў Паўночнага Казахстану, у Сібіры — раёны, прылеглыя да Сібірскай чыгункі, лясныя масівы ракі Чулыма, Кузьнецкі вугальны басэйн, на Ўрале — раён Траецкай акругі, дзе плянавалася будаваць Магнітку, таксама паўночныя акругі Ўральскай вобласьці і да т.п.

Асноўнымі раёнамі, якія павінны былі «паставіць» перасяленцаў, вызначаліся РСФСР — 42%, УССР — 40%, БССР — 18%⁶⁶ ад агульнай колькасьці людзей. Маштабы людзкага перасяленьня таксама падлічылі. На плошчы каля 16 млн. га трэба было засяліць 2 303 600 чалавек (у першую пяцігодку 1 906 400 чалавек.). Зь іх 1 505 765 чал., мекавалася, будуць сельскагаспадарчага «профілю», прычым 971 682 чал. адразу аб'яднаныя ў калгасы.

⁶⁵ НА РБ. Ф4. Вон.28, спр.1167, арк.117 агв.

⁶⁶ НА РБ. Ф4. Вон.28, спр.1167, арк.122.

Агульнасаюзнаму перасяленскаму камітэту, створанаму для мэ-таў перасяленьня, выдзялялася 414 173 130 рублёў, зь якіх толькі 34 072 453 млн. накіроўваліся для фінансаваньня мэдычнага і культурнага абслугоўваньня перасяленцаў.⁶⁷

Быў вызначаны і прыбытак, які дзяржава меркавала была атрымаць ад перасяленцаў: 414 млн. руб., выдаткаваных на перасяленьне, да канца пяцігодкі павінны былі даць на 828 млн. рублёў валавай і 405 млн. рублёў таварнай прадукцыі. А калі ўлічыць, што частка з чатырохсот мільёнаў пойдзе на падрыхтоўку перасяленьня, якое запланавана на другую пяцігодку, то эфэктыўнасьць перасяленьня яшчэ больш узрас-тала.

Але добра ўсё выглядала толькі на паперы. Ужо ў пачатку 30-х гадоў «перасяленчая справа» апынулася ў крызыс-ным стане. Сродкаў, запланаваных на перасяленьне, не ста-вала, а тыя, што былі, мясцовым кіраўніцтвам разьмяр-коўваліся зусім на іншыя мэты. У месцах перасяленьня ніхто не зьбіраўся нічога рабіць для ўладкаваньня дабрабыту лю-дзей. Ніякіх фондаў для перасяленцаў не стваралася, яны ня мелі дзе працаваць і дзе жыць. Таму адразу пачаўся зварот-ны перасяленскі рух. На чыгуначных станцыях таўпіліся дзясяткі тысячаў перасяленцаў — галодных, з малымі дзецьмі. Рэгістраваліся нават сутычкі зь мясцовым на-сельніцтвам, якое атрымала ў выглядзе перасяленцаў дадат-ковую нагрузку да свайго і так небагатага жыцьця.

Ва ўмовах новай эканамічнай палітыкі «перасяленская справа», якая ажыццяўлялася больш-менш добраахвотна, безь дзяржаўнага прымусу, не адпавядала плянаваным па-казчыкам. Спакусіўшыся на ільготы і абяцанкі, людзі масава вярталіся дадому. Мэханізму прывязаць іх да новых земляў не існавала. Здавалася, што плян грандыёзнага засваеньня малазаселеных земляў ніколі ня будзе ажыццёўлены.

Канец нэпу, увядзеньне пашпартнай сыстэмы і прапіскі дало перасяленству, так бы мовіць, новы штуршок. Масавая калектывізацыя, «раскулачваньне», рэпрэсіі супраць сялян-ства павялічылі колькасьць тых, хто хацеў пакінуць родныя

мясціны. Дзяржава выкарыстала гэта ў сваіх інтарэсах. Ця-пер перасяленства мела «добраахвотна-прымусовы» харак-тар і ажыццяўлялася адміністрацыйна-каманднымі мэта-дамі.

28 кастрычніка 1933 г. ЦК КП(б)Б і СНК БССР прынялі закрытую пастанову «Аб перасяленьні з БССР у Адэскую вобласьць 4500 калгасных гаспадарак».⁶⁸ Спустошаныя стра-шэнным голадам украінскія вёскі засялялі беларусамі.

СНК БССР адзначыў «выключную палітычную і гаспа-дарчую важнасьць перасяленьня як мага большай коль-касьці калгаснікаў у Адэскую вобласьць».⁶⁹

Для апэратыўнай работы і кіраўніцтва па арганізацыі вэрбоўкі, адбору і адпраўкі перасяленцаў у раёнах скла-даліся «тройкі» ў складзе старшыні раённага выканаўчага камітэту, загадчыка раённага нарыхтоўчага аддзяленьня і прадстаўніка Адэскай вобласьці. У раёны вэрбоўкі на-кіроўваліся 17 адказных работнікаў («з разьліку адзін таварыш на два раёны»), якія ўжо ў канцы кастрычніка павінны былі ад'ехаць на месцы. ЦК КП(б) Украіны і Адэскі абкам павінны былі даслаць ва Ўсходнюю Беларусь 34 адказных «таварышаў» для правядзеньня вэрбоўкі.⁷⁰ Райвыканкамы пад асабістую адказнасьць старшыняў, пачынаючы з 20 кастрычніка, павінны былі даваць пяцідзённыя зводкі аб ха-дзе вэрбоўкі і перасяленьня. Для кожнага раёну вызначылі колькасьць перасяленцаў. Калі раней неабходнасьць пера-сяленства тлумачылі «аграрнай перанаселенасьцю», то ця-пер пра гэта і ня ўзгадвалі. Колькасьць перасяленцаў з раё-на не залежала ні ад нагрузки пасяўных плошчаў на кал-гасніка, ні ад калектывізацыі. (гл. табл. 4)

⁶⁸ НА РБ. Ф7. воп.1 г.860 спр.10.

⁶⁹ Тамсама, спр.10 агв.

⁷⁰ НА РБ Ф7. Вон.3, спр.136, спр.97.

⁶⁷ Тамсама.

**Таблиця 4. РАЗЬМЕРКАВАНЬНЕ ПЕРАМЯПЧЭНЬНЯ
КАЛГАСНЫХ ДВАРОЎ ВА ЎКРАЇНУ Ў 1933 Г.***

1 — № п/п, 2 — Назва раёну, 3 — Нагрузка ўсіх пасяўных на 1 калгасны двор (га), 4 — Усяго калгасных двароў, 5 — % калектыв., 6 — Колькасць двароў, якія перасяляюцца.

1	2	3	4	5	6
1.	Дрысенскі	6,33	4772	59,0	—
2.	Полацкі	4,11	9 580	58,2	—
3.	Лепельскі	4,87	8 979	84,4	—
4.	Асьвейскі	6,11	1 702	43,4	—
5.	Расонскі	5,27	3 242	38,9	—
6.	Ушацкі	3,75	7 848	77,6	100
7.	Сіроцінскі	4,72	5 249	49,4	—
8.	Бешанковіцкі	4,84	4 980	43,8	—
9.	Чашніцкі	4,22	6 180	61,4	—
10.	Крупскі	4,81	6 359	56,2	120
11.	Гарадоцкі	4,71	8 749	50,9	—
12.	Сураскі	4,89	3 637	38,6	—
13.	Лёзьненскі	6,08	8 358	68,1	—
14.	Сеньненскі	5,03	2 552	76,0	—
15.	Талачынскі	5,12	7 555	51,4	—
16.	Бялыніцкі	5,35	4 634	47,2	270
17.	Дубровенскі	4,56	6 448	57,6	—
18.	Горацкі	5,46	8 127	56,2	—
19.	Мсціслаўскі	5,98	9 477	77,4	—
20.	Чавускі	4,89	6 789	45,9	—
21.	Шклоўскі	4,95	8 147	64,6	—
Разам па ільна-малочных раёнах		5,60	139 292	—	490
22.	Бягомальскі	4,35	4 576	73,2	100
23.	Плешчаніцкі	5,69	3 372	50,8	—
24.	Лагойскі	4,89	4 208	57,7	—
25.	Заслаўскі	5,99	3 890	36,6	—
26.	Дзяржынскі	6,06	6 222	37,2	—
27.	Узьдзенскі	4,75	1 403	17,6	—

28.	Капыльскі	5,02	7 293	58,0	—
29.	Слуцкі	4,54	8 955	65,4	—
30.	Краснаслабодзкі	5,47	2 413	44,5	—
31.	Барысаўскі	3,88	4 772	40,0	50
32.	Смалявіцкі	5,07	4 060	51,1	—
33.	Пухавіцкі	4,46	6 412	39,2	—
34.	Чэрвеньскі	5,85	2 616	37,8	—
35.	Бярэзінскі	5,04	3 887	42,0	100
36.	Клічаўскі	4,96	3 067	35,1	150
37.	Асіповіцкі	4,83	2 735	37,2	80
38.	Старадароскі	4,08	2 327	28,9	80
39.	Быхаўскі	4,14	5 825	37,8	150
40.	Прапойскі	4,98	4 596	58,1	200
41.	Чэрыкаўскі	5,86	5 254	37,5	100
42.	Крычаўскі	5,24	4 259	37,7	—
43.	Клімавіцкі	5,18	10 358	85,0	—
44.	Касцюковіцкі	4,27	14 318	83,4	200
45.	Краснапольскі	5,25	4 206	49,6	100
46.	Кармянскі	5,24	3 856	63,6	50
47.	Рагачоўскі	4,80	4 085	28,2	50
48.	Жлобінскі	4,41	4 262	35,1	50
49.	Буда-Кашалёўскі	4,63	2 980	43,2	—
50.	Уваравіцкі	5,32	3 176	36,9	—
51.	Веткаўскі	4,05	4 337	29,6	200
52.	Чачэрскі	4,03	3 427	42,9	100
53.	Церахоўскі	3,74	3 602	43,0	250
Разам па жывёлагадоўчых раёнах		4,82	156 212	—	2 010
* * *					
70.	Менскі	6,47	6 365	71,1	—
71.	Бабруйскі	4,21	5 201	32,4	—
72.	Гомельскі	2,86	3 776	37,2	—
73.	Магілёўскі	4,75	7 262	44,8	—
74.	Аршанскі	4,80	13 196	77,8	—
75.	Віцебскі	4,66	6 456	65,2	—
Разам па садо-агародніцкіх раёнах		4,80	42 256	—	—

* НА РБ. Ф7. воп. 1, спр. 860, арк. 10 адв. — 11.

Перасяленьне мусіла было закончыцца не пазней за 1 лістапада 1933 г. Але ў БССР у гэты тэрмін ня ўкляліся. У сьнежні 1933 г. пачаліся моцныя маразы, і вёсці ва Ўкраіну бульбу, у тым ліку насеньневую, стала небяспечна. Савет працы і абароны СССР прыняў з гэтай нагоды спецыяльную пастанову, у якой абавязаў перасяленцаў здаваць бульбу ў калгасы пад расьпіску — перасяленцам абяцалі прывесці яе ў месцы перасяленьня ў красавіку-траўні 1934 г.⁷¹ Але гэтыя абяцаньні не былі выкананыя.

Галодная вясна 1933 г., калі была зьездзена нават частка насеньневага фонду, не спрыяла добраму ўраджаяю. Ужо да канца 1933 году ўва многіх гаспадарках не было чаго есьці. Больш за іншых пакутавалі адзінаасобнікі, ад якіх забіралі ў выглядзе розных падаткаў і збораў самае апошняе. Даждлівае лета пашырыла няўрод, асабліва ў мясцовасьцях, дзе пасяўныя плошчы размяшчаліся ў нізінах. У пачатку 1934 г. пачаўся масавы выезд адзінаасобнікаў са сваіх вёсак. Сяляне поўнасьцю ліквідавалі гаспадаркі — прадавалі коні, каровы, іншую маёмасьць і ад'яжджалі хто куды. «Па Селяцкоўскім сельскім савеце адзінаасобных гаспадарак існуе каля 250, зь якіх большасьць працаздольных мужчын ад'яжджаюць у розныя гарады на заробкі, ліквідуюць свае гаспадаркі — прадаюць пабудовы, коні, як, напрыклад: у вёсцы Сялецкае з 84 — х гаспадарак большасьць мужчын ужо ад'ехалі, а 11 гаспадарак зьехалі з усімі сем'ямі. Абсалютна ніхто з адзінаасобнікаў не рыхтуецца да веснавога севу і не выконвае бягучых гаспадарча — палітычных кампаніяў»,⁷² — дакладалі спэцслужбы сакратару ЦК КП(б)Б.

Асабліва дасталася тым раёнам, што, стараючыся выканаць плян перасяленьня, найбольш разрэкламвалі райскае жыцьцё на новым месцы. «Лічу неабходным давесці да Вашай вядомасьці, што за апошні час па Чэрыкаўскім раёне здараюцца даволі частыя выпадкі самавольнага выезду адзінаасобнікаў, нават калгаснікаў, з раёну ва Ўкраіну, Паўночны Каўказ, Сібір і інш., гэта асабліва пашырылася пасля перасяленьня з Чэры-

каўскага раёну ў Адэсу 100 сямей і больш за дзесяць на Паўночны Каўказ...»⁷³ Сакратар Чэрыкаўскага райкаму вызначыў, што «цэлыя дэлегацыі ходзяць у раён і просяць іх адпусьціць, больш за тое, дэлегацыі едуць непасрэдна на Паўночны Каўказ, Украіну, Сібір, дамаўляюцца з калгасамі непасрэдна там, на месцы, і незалежна ад таго, што ім не даюць даведак аб выездзе, зьяжджаюць з раёну цэлымі сем'ямі».⁷⁴

Спрыялі ад'езду і ўмовы жыцьця ў калгасах. Уведзеныя «адлічэньні з працадзён», калі калгаснікаў вымушалі здаваць дзяржаве зерне, атрыманае паводле працадзён, пазбаўлялі нават тых, хто ўвесь год працаваў, вынікаў гэтай працы. Калі калгаснік калгасу «Чырвоны Май» Слуцкага раёну Васіль Гога, апрацаваўшы 600 працадзён, адмовіўся здаваць дзяржаве зерне, на яго была заведзеная крымінальная справа.⁷⁵

Калгаснае жыцьцё стымулявала стыхійны выезд калгаснікаў і адзінаасобнікаў за межы Беларусі, які паступова набываў масавы характар. У асноўным ад'яжджалі ва Ўкраіну, Паўночны Каўказ. У беларускіх раёнах, якія межавалі з раёнамі Чарнігаўшчыны, дзе найбольш актыўна дзейнічалі вэрбоўшчыкі, вясной 1934 года склалася цяжкае становішча з падрыхтоўкай сям'яў. Гэтак, у Церахаўскім раёне, які межаваў з Дабранскім раёнам УССР, за зіму 1934 г. выехала 250 гаспадарак.⁷⁶ Людзі, большай часткай адзінаасобнікі, забівалі хатнюю жывёлу, прадавалі ці праядалі насеньне і потым ноччу на конях ехалі да вэрбоўшчыкаў, у якіх ужо былі адпаведныя накіраваньні ў калгасы УССР. Некаторыя рабілі інакш. Спачатку гаспадар уцякаў да суседзяў, уладкоўваўся там у калгасе, а потым на законнай падставе прыязджаў па сваю сям'ю і маёмасьць.

Улік тых, хто зьяжджаў, вядома, ніхто ня вёў. Партыйныя і савецкія кіраўнікі раёнаў спачатку глядзелі на перасяленцаў «скрозь пальцы» і толькі калі маштабы перасяленьня значна выраслі, быў зроблены далёка ня поўны падлік стратаў беларускай вёскі.

⁷³ НА РБ Ф4. Воп.21,спр.372, арк.59.

⁷⁴ Тамсама, спр.372, арк.59.

⁷⁵ Тамсама, спр.372, арк.59.

⁷⁶ НА РБ Ф4. Воп.28, спр.34, арк.1.

⁷¹ НА РБ. Ф.160 с р—6, воп.1, спр.2953, арк.III.

⁷² НА РБ. Ф4. Воп.21, спр.377, арк.49.

2 студзеня 1934 г. сакратар Чэрыкаўскага райкаму КП(б)Б накіраваў на імя сакратара ЦК КП(б)Б М.Гікалы ліст, у якім вызначаў наступныя памеры сялянскіх выездаў за межы БССР: 25 аднаасобных і 15 калгасных гаспадарак.⁷⁷ За 2 месяцы (сьнежань, студзень) у пачатку 1934 г. з Лагойскага раёну па 11 сельсаветах (з 13) выехала больш за 150 гаспадарак. Зь Бяседзкага, Беларускага і Прудзішчанскага сельсаветаў выехала больш за 50 гаспадарак.⁷⁸ Кіраўніцтва раёну прааналізавала прычыны ад'езду, падрыхтавала зьмястоўную «Дакладную запіску» ў ЦК КП(б)Б. У ёй вызначалася, што з калгасаў сыходзіць у асноўным працаздольная моладзь; напрыклад, з калгасу «Чырвоны Ўсход» Юркавіцкага сельсавету выехала 6 чалавек ва ўзросьце ад 20 да 25 год, якія мелі па 250—314 працадзён.⁷⁹ У калгасе пануе неарганізаванасьць, неахайнасьць, адсутнічае кантроль і праверка. Інвэнтар (плугі, спружынныя бароны) знаходзіцца пад сьнегам. Машыны (жнейкі, касілі, сеякі) стаяць ня змазаныя, іржаваюць. Дыскі сеялкі не паднятыя ад зямлі. На курэйнай фэрме вільгаць, бруд. На сьвінарніку — гразь, у якой проста купаюцца сьвіньні... У выніку неарганізаванасьці, неахайнасьці, нацыянальнай варожасьці і боек на глебе п'янства і як вынік нізкага ўзроўню працадня 6 калгаснікаў пайшлі з калгасу»,⁸⁰ — такую высокую сялянскага «лятунства» зрабілі ў Лагойскім раёне.

У выніку высяленьня зь вёскі «антысавецкіх элемэнтаў», неарганізаваных выездаў і арганізаванага перасяленьня, ва Ўсходняй Беларусі ў сярэдзіне 30-х гадоў склалася зямельная незагружанасьць. У ліпені 1934 г., паводле дадзеных СНК БССР, 9 820 калгасаў мелі нагрузку ў 5,5 га на двор, 516 калгасаў — ад 8,1 да 20 га. У некаторых раёнах зямлі, што чакала сваіх аратых, было яшчэ больш. У Сеньненскім раёне 25 калгасаў мелі ад 8,4; да 22,5 га. У асобных калгасах было і таго болей — 30, 40 і нават 58 га. Гэтак, у Дрысенскім раёне ў калгасе «Чырвоны Прамень» на 8 двароў, 12 працаздольных членаў

і 18 коней прыходзілася 58,6 га зямлі на двор.⁸¹

Аднак нягледзячы на гэта, плянавае перасяленьства не меркавалася спыняць.

Масавы пераезд сялянскіх сем'яў з БССР ва Ўкраіну і Паўночны Каўказ быў стымуляваны таксама пастановай ЦК КП(б)Б і СНК БССР увосень 1934 г.

Згодна яе зь беларускіх калгасаў падбіраліся «добра правяраныя кадры» зь ліку былых чырвонаармейцаў для ўмацаваньня партыйна — камсамольскай «праслойкі» калгасаў на поўдні СССР. Для вэрбоўкі пры райвыканкамах былі складзеныя «тройкі», якія на месцах займаліся вэрбоўкай. У дапамогу ім прызначаліся «ўпаўнаважаныя» ЦК КП(б)Б, якія накіроўваліся ў раёны і вайсковыя часткі падчас кампаніі.

Дзейнасьць «ўпаўнаважаных» была скіраваная ў першую чаргу на кантроль за ажыццяўленьнем пастановы і працай «тройкі». Гэтак, упаўнаважаны ЦК, накіраваны ў Магілёўскі РК КП(б)Б, дакладаў у Менск аб выніках працы «тройкі»: усяго ў калгасы Паўночнага Каўказу ў кастрычніку 1934 года накіраваныя 2 эшалёны з 10 і 39 вагонаў. Паехала 159 чал. вайскоўцаў і 246 чал. членаў іх сем'яў.⁸² Зь імі знаходзілася 28 галоў буйной рагатай жывёлы, адзін конь, і 58 галоў дробнай. Рознага грузу ўзялі 75 т. Ад'яжджалі зь вялікай помпай: «Харчаваньне на пункце адпраўкі было выдатнае і бесперабойнае... Усе калгаснікі былі адведзеныя ў лазьню. Усім прывітая воспа. Усю скаціну аглядзеў вэтэрынарны лекар і ўсім калгаснікам прачытаная лекцыя аб кармленьні жывёлы ў дарозе. Для забесьпячэньня стрыжкі і галеньня калгаснікаў працавалі ў дзве зьмены два цырульнікі... Перамяшчэньне калгаснікаў ад зборнага пункту да месца пагрузкі разам зь іх рэчамі было на аўтамашынах. З кожным эшалёнам арганізаваны буфэт. Эшалёны суправаджаліся духавым аркестрам і кароткім мітынгам падчас адпраўкі, а падчас сьледаваньня — радыё, патэфонамі, гармонікамі».⁸³

Вядома, такія ўрачыстыя ад'езды ўзьдзеінічалі на псыхіку людзей, уплываючы на іх рашэньне ад'ехаць з Баць-

⁷⁷ Тамсама. Воп.21, с.372, арк.54.

⁷⁸ Тамсама. Воп.28, с.34, арк.43.

⁷⁹ Тамсама. арк.54.

⁸⁰ НА РБ. Ф4. Воп.28, с.34, арк.45, 52.

⁸¹ НА РБ. Ф4. Воп.21, с.635, арк.4.

⁸² НА РБ. Ф4. Воп.21, с.672, арк.3.

⁸³ Тамсама.

каўшчыны. «Агульны настрой усіх калгаснікаў вельмі добры, яны задаволены прыёмам, харчаваннем і г.д., мела месца нават аняменьне некаторых састарэлых калгаснікаў ад перамены жыцця»,⁸⁴ — дакладаў упаўнаважаны пра «маральна-палітычны клімат» вэрбоўкі.

Людзі, зьняважаныя новым калгасным ладам, думалі ўцячы на чужыну па лепшае жыццё. Так у Беларусі было здаўна — у пачатку XX ст. ехалі ў далёкую Амэрыку, у Аўстралію, каб выправіць гаротны стан жыцця, у першай палове 30-х — на Каўказ, Украіну, дзе, як лічылася, больш цяпла і шмат зямлі.

У сувязі з вэрбоўкай у цяжкім становішчы аказаліся раённыя кіраўнікі БССР. Вэрбоўка, саматужны ад'езд калгаснікаў памяншалі колькасць рабочых рук, аднак ніяк не ўплывалі на пляны па сяўбе і ўраджаі. Раённае кіраўніцтва як магло адхрышчвалася ад вэрбоўкі. «Падбор правяраных людзей, пераважна партыйна — камсамольскай праслойкі для ўмацавання калгасаў Паўночнага Каўказу — ня справа Магілёўскага РК, ... зьяўляецца для іх абузай»,⁸⁵ — рапартавалі правяральшчыкі ў Менск. У ЦК КП(б)Б, камісарыят землекарыстання БССР сталі паступаць «Дакладныя запіскі», у якіх раённыя кіраўнікі скардзіліся на цяжкае становішча, магчымы зрыў севу. «Лічым патрэбным падняць пытаньне перад ЦК КП(б) Украіны аб рашучым спыненні тых скажэньняў, якія дапускаюцца зямельнымі органамі Украіны, якія неплянава прымаюць у калгасы перасяленцаў»,⁸⁶ — такое рэагаваньне зрабіў камісарыят на скаргу старшыні Лоеўскага райвыканкаму.

«Перасяленчая справа» асабліва актывізавалася ў канцы 30-х гадоў. Пры СНК БССР у кастрычніку 1939 г. быў створаны перасяленскі аддзел, які знаходзіўся ў непасрэдным падпарадкаваньні Перасяленскай управы пры СНК СССР. Пры аблвыканкамах 5 усходніх вобласцяў БССР таксама былі створаныя перасяленскія аддзелы.

⁸⁴ НА РБ. Ф4. Воп.21, спр.672, арк.3.

⁸⁵ Тамсама, арк.1.

⁸⁶ Тамсама, воп.28, спр.34, арк.37.

Спачатку штат перасяленскага аддзелу пры СНК БССР складаў 12 чалавек, у пачатку 1940 г. ён павялічыўся да 14 чал.⁸⁷ У абавязкі членаў аддзелу ўваходзіў кантроль за арганізацыяй перасяленцаў, фінансаваньне «перасяленскай справы», інспэктары — арганізатары павінны былі суправаджаць эшалёны перасяленцаў да месца іх новага пражываньня.

Аддзелы пачалі інтэнсіўна працаваць летам 1940 г. Згодна з пастановамі СНК СССР і ЦК ВКП(б) ад 28 траўня і 4 чэрвеня 1940 г. СНК БССР і ЦК КП(б)Б 14 чэрвеня прынялі пастанову «Аб пляне сельскагаспадарчага перасяленьня ў 1940 г. зь Беларускай ССР у шматзямельныя раёны СССР». З БССР ва ўсходнія раёны СССР і Карэла-Фінскую ССР перасялялася 18 тыс. гаспадарак, у тым ліку па Менскай вобласці 3200, Магілёўскай — 3986, Віцебскай — 3835, Гомельскай — 3442, Палескай — 3537.⁸⁸ (гл. табл. 5)

Каб хоць неяк зацікавіць перасяленцаў, для іх ўстанаўліваліся пэўныя ільготы. Напрыклад, калі перасяленьне адбывалася групай, то перасяленцы мелі права на бясплатны праезд, правоз жывёлы і ўласнай маёмасьці да 2-х тон на кожную сям'ю, а таксама харчаваньне і мэдычнае абслугоўваньне зь месца выезда да месца ўсяленьня. Тыя ж, хто перасяляўся адзінаасобна (але празь перасяленскі камітэт), мелі ільготы напалову ад групы — яны маглі правезьці грузу 1 тону з аплатай 50% тарыфу.⁸⁹

Перасяленцы, якія здалі зерне і бульбу ў пункты нарыхтоўкі зерня па месцы жыхарства, маглі, паводле імянных квітоў і перасяленскіх білетаў, атрымаць роўную колькасць зернепрадуктаў і бульбы ў новых раёнах. Зь перасяленцаў здымаліся ўсе запазычананасьці па сельскагаспадарчым падатку, культзборы, страхоўцы і абавязковых пастаўках дзяржаве сельскагаспадарчых прадуктаў.

Згодна з пастановай ад 17 лістапада 1937 г. перасяленцам выдавалася дзяржаўная харчовая ссуда, выдаваўся дзяржаўны сельскагаспадарчы крэдыт у 300 рублёў, а бескароўным сялянам — у 800 рублёў.

⁸⁷ НА РБ. Ф4. Воп.28., спр.397, арк.7.

⁸⁸ Тамсама, арк.17.

⁸⁹ НА РБ. Ф4. Воп.286 спр.397, арк.25.

Перасяленцы, перасяленскія калгасы, а таксама калгасы, што прымалі перасяленцаў па ўсім Далёка-Ўсходнім краі і раёнах Далёкай Поўначы, вызваліліся ад сельскагаспадарчага падатку, грашовага падаходнага падатку з калгасаў, культзбора, страхавых плацяжоў і абавязковых паставак дзяржаве зерневых культураў і рысу тэрмінам на 10 гадоў з моманту ўсялення. Тыя ж, хто паехаў у Карэла-Фінскую ССР, у новыя раёны, створаныя на тэрыторыі, што была захопленая СССР у выніку савецка-фінскай вайны, мелі меншыя льготы. Яны вызваліліся ад падаткаў, збораў і паставак толькі на 2 гады, але атрымлівалі па нізкім кошце дамы фінаў, што зьехалі ці былі высланыя. Тэрмін плацяжоў за дамы расцягваўся да 8 гадоў, выплочваць можна было пачынаць з трэцяга году.

Лёгка зразумець, што льготы стымулявалі перасяленне маламаёмасных гаспадарак. На першы погляд, гэта ўмацоўвала слабыя калгасы БССР, бо павялічвалася колькасць зямлі на калгаснікаў. Таму агітацыя за перасяленне ажыццяўлялася ў першую чаргу ў малаземельных калгасах, дзе зямлі на чалавека было менш за 3 га. Але нягледзячы на агітацыю і льготы, людзі не сьпяшаліся пакінуць родныя мясціны. 20 ліпеня 1940 г., калі начальнік перасяленскага аддзелу пры СНК БССР падвёў першыя вынікі, добраахвотнікаў было далёка ня так шмат. Напрыклад, з 7 000 гаспадарак, што трэба было адправіць у Карэла-Фінскую ССР, знайшлося толькі 1 060. (Гл.табл. 5). Пры гэтым хадакі, якіх сяляне накіроўвалі ў новыя мясціны «ў выведку», часта, атрымаўшы пашпарты, не вярталіся назад. А з тых, хто вярнуўся, палова адмовілася перасяляцца. У Палескай вобласці наогул жадаючых ехаць па далёкае шчасце не знайшлося.

Тады справы былі пастаўленыя на кантроль у ЦК КП(б)Б. Пра тое, як праходзіць перасяленне, паведамлялі інфармацыйныя зводкі, якія падэкадна рабіў начальнік перасяленскага аддзелу пры СНК БССР. Гэтыя зводкі накіроўваліся асабіста першаму сакратару ЦК КП(б)Б П.Панамарэнку. Цяпер «агітацыя» сялян зводзілася да вызначэння неабходнай колькасці перасяленцаў ад раёну, затым — калгасу.

Калгаснікі на сходзе вырашалі, якім сем'ям ехаць на чу-

жыну. Вядома ж, не шанцавала ў першую чаргу лайдакам — адпраўлялі тых, у каго менш выпрацавана працадзён. Гэтак, у Даманавіцкім раёне Палескай вобласці калгаснікі калгасу «Камінтэрн» накіравалі ў перасяленцы Юрко Галавача, які напрацаваў у 1936 г. 27 працадзён, у 1937 г. — 11, у 1938 — 39, а ў 1940 г. наогул нічога не зарабіў.⁹⁰ Але накіроўвалі і перадавікоў. Ва ўсходнія раёны СССР перасяліліся 118 членаў ВКП(б), 824 камсамольцы, 139 старшынь калгасаў, 437 брыгадзіраў, 245 трактарыстаў і камбайнёраў, 112 жывёлаводаў, іншых спецыялістаў сельскай гаспадаркі.⁹¹

Вынікі партыйнай працы па перасяленні сталі відэавочныя: на 1 кастрычніка 1940 г. з БССР было адпраўлена 12 915 гаспадарак, у тым ліку ва ўсходнія раёны СССР 8 218 гаспадарак, у Карэла-Фінскую ССР — 4 697.⁹² Беларускія сяляне прызначаліся апрацоўваць зямлю ў Новасібірскай, Омскай, Чалябінскай вобласцях, на Сахаліне і Камчатцы (гл. табл. 6).

Аднак льготы і добрыя перспектывы заможнага жыцця, што абяцалі партыйныя ідэолагі, былі толькі на паперы. У кастрычніку 1940 г. першыя перасяленцы пачалі паціху вяртацца дадому. Перасяленцы расказвалі пра тое, што іх зусім не чакаюць мясцовыя жыхары, якім не хапае памяшканняў і сродкаў для жыцця. Таму сяліліся па 4-5 сем'яў у адной сялянскай хаце, ці па 10-15 сем'яў у будынках дзіцячых садкоў, хат-чытальняў ці калгасных клюбаў. Суворое сібірскае надвор'е не давала вырасці вялікія ўраджаі — на працадзень не заўсёды выходзіла і 50 г. зерня. Акрамя таго, беларусы ня мелі цёплай вопраткі, абутку, каб перажыць халодныя сібірскія зімы. Набыць жа неабходнае ў крамах сібірскіх вёсак было практычна немагчыма. Не было нават газы і газавых лампаў, каб увечары запаліць у хаце святало.

На 15 снежня 1940 г. у БССР вярнуліся сяляне з 1398 гаспадарак, ці 17% з тых, хто ад'ехаў ва ўсходнія раёны СССР. На 1 снежня 1940 г. па Палескай вобласці вярнулася 356 сем'яў, па Гомельскай — 369. У асобныя раёны Гомельскай

⁹⁰ НА РБ. Ф4. Воп.28, спр.398, арк.22.

⁹¹ Тамсама, спр.397, арк.44.

⁹² НА РБ. Ф4. Воп.28, спр.398, арк.14.

вобласьці вярталіся масава, як ад'яжджалі — у Журавіцкі раён вярнулася 61 сям'я, у Церахоўскі — 64, у Рэчыцкі — 99.⁹³ У сувязі з гэтым партыйныя і савецкія арганізацыі вымушаныя былі спыніць агітацыю за перасяленне. Улады занепакоіліся: вясной вяртаньне абяцала быць масавым. Тады партыйнае кіраўніцтва БССР звярнулася да сакратара ЦК ВКП(б) А. Андрэева⁹⁴ з просьбай прыняць неабходныя меры для перадухіленьня вяртаньня. Сярод мераў меркаваліся такія, як забарона самастойнага ад'езду перасяленцаў зь месцаў іх новага жыхарства, непрымальнае ў калгасы тых, хто вяртаўся, нявыдача ім зямлі як для прысядзібных участкаў, так і для будоўлі жылля. Калі ж няма падставаў да будоўлі, дык прыцягненьне вярнуўшыхся перасяленцаў да судовай адказнасьці — за зман дзяржавы. Акрамя таго, меркавалася абавязаць сялян выплаціць усе свае запазычанасьці дзяржаве, аплаціць усе выдаткі па перасяленьні. Прапаноўвалася пашырыць структуру перасяленскага аддзелу: выдзяліць штатную адзінку на 1941 г. пры выкананьнях раённых Саветаў для арганізацыі работы па перасяленьні, а таксама грашовыя ільготы.

Як вядома, ажыццяўленьню гэтых плянаў перашкодзіла Другая сусьветная вайна, хаця да канца траўня 1941 г. ЦК КП(б)Б рэгулярна атрымліваў звесткі пра тое, як адбываецца перасяленне, як выконваецца плян, які, трэба адзначыць, значна павялічыўся: за 1941 г. трэба было адправіць зь Беларусі 30 000 гаспадарак. Каб пераадолець супраціўленьне сялян, пачалі практыкаваць адпраўку спачатку гаспадароў, да якіх пазьней вымушаныя былі далучацца і сем'і. Але ўсё адно, справа ішла марудна — зьмяня ўмовы мала спрыялі перасяленьню. Але на канец траўня ўсё ж такі адправілі 3 368 гаспадароў, 1 658 зь іх ад'ехала зь сем'ямі і гаспадаркай⁹⁵ (гл. табл. 7).

⁹³ Тамсама, воп. 2, спр. 398, арк. 22.

⁹⁴ НА РБ. Ф4. Воп. 28, спр. 397, арк. 45.

⁹⁵ НА РБ. Ф4. Воп. 28, спр. 397, арк. 74.

Табліца 5. ПЕРАСЯЛЕНЬНЕ
Ў ШМАТЗЯМЕЛЬНЫЯ РАЁНЫ СССР
У 1940–41 ГГ.*

1 — № п/п, 2 — Вобласьці, 3 — Плян перасяленьня (кол. гаспадар.), 4 — Выкананьне пляну (кол. гаспадар.), 5 — %, 6 — Плян перасяленьня (кол. гаспадар.), 7 — Выкананьне на 28.05.41 г. у кол. гаспадароў, 8 — Кол. гаспадарак

1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Гомельская	3442	3450	100,2	5500	899	558
2.	Магілёўская	3986	3314	83,1	7000	676	386
3.	Віцебская	3835	2854	74,4	6000	670	240
4.	Палеская	3537	2035	57,5	5500	383	85
5.	Менская	3200	1646	51,4	6000	740	380
Разам		18000	13299	73,8	30000	3368	1658

* НА РБ. Ф4. Воп. 28, спр. 398, арк. 20. спр. 397, арк. 17, 74.

Табліца 6. КОЛЬКАСЬЦЬ ЖАДАЮЧЫХ ПАЕХАЦЬ
У КАРЭЛА-ФІНСКУЮ ССР У ЛІПЕНІ 1940 Г.*

1 — № п/п, 2 — Вобласьці, 3 — Колькасьць адпраўленых прадаўнікоў, 4 — Ад якой колькасьці гаспадарак, 5 — Выказалі жаганьне перасяліцца (гаспадар.), 6 — Плян перасяленьня

1	2	3	4	5	6
1.	Палеская	37	701	—	1000
2.	Гомельская	58	789	600	1700
3.	Магілёўская	57	1137	100	700
4.	Віцебская	62	985	250	2300
5.	Менская	44	944	110	1300
Разам:		258	4534	1060	7000

* НА РБ. Ф4. Воп. 28, спр. 398, арк. 10.

Табліца 7. КОЛЬКАСЬЦЬ ГАСПАДАРАК, НАКІРАВАНых ВА ЎСХОДНІЯ РАЁНЫ СССР І КАРЭЛА-ФІНСКУЮ СССР (НА 1.10.1940 Г.).*

1 — Вобласць,

Перасяленне ва ўсходнія раёны СССР: 2 — Плян, 3 — Выканана; месца перасялення: 4 — Новасібірская вобласць, 5 — Омская вобласць, 6 — Чалябінская вобласць, 7 — Кустанайская вобласць, 8 — Сахалінская вобласць, 9 — Камчацкая вобласць, 10 — Габрэйская аўтаномная вобласць, Перасяленне ў Карэла-Фінскую СССР: 11 — Плян, 12 — Выканана; месца перасялення: 13 — Суоярвскі р-н, 14 — Сартавальскі р-н, 15 — Курккіяінскі р-н, 16 — Салмінскі р-н

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Гомельская	1742	1684	791	485	389	—	—	—	19	1700	1700	—	1553	—	147
Маглёўская	3286	2680	1443	495	462	196	50	10	24	700	580	—	556	—	24
Віцебская	1535	1270	242	960	57	—	—	—	11	2300	1465	305	1113	147	—
Палеская	2537	1535	1076	265	144	—	49	—	1	1000	462	—	381	81	—
Менская	1900	1049	551	264	151	—	5	78	—	1300	490	214	115	161	—
Разам:	11000	8218	4103	2469	1203	196	104	88	55	7000	4697	519	3618	413	14

* НА РБ. Ф4. Воп.28, с.298, арк.14.

3. ЛІКВІДАЦЫЯ ХУТАРСКІХ ГАСПАДАРАК

У другой палове 30-х гадоў ва Ўсходняй Беларусі застава-лася значная колькасць гаспадарак, якія знаходзіліся ў далечыні ад пасёлкаў ці вёсак на хутарах. Згодна афіцыйнай статыстыцы ў кастрычніку 1937 г. хутарскіх двароў наліч-валася 159587, што складала 16-18% ад агульнай колькасці сельскіх гаспадарак.⁹⁶ Паводле іншых, таксама афіцыйных, дадзеных колькасць хутароў у сярэдзіне 30-х гадоў даходзіла да 190 тыс. і складала 24% гаспадарак.⁹⁷ Два раёны — Лёзь-ненскі і Сураскі — наогул былі «хутарскія»: з 10048 двароў Лёзьненскага раёну 9416 былі на хутарах, у Сураскім раёне колькасць хутароў таксама была значнай: з 10192 — 9029.⁹⁸ Значная колькасць хутароў (да 50% і вышэй) была ў Сіро-цінскім (8860 дв.), Мсціслаўскім (6110 дв.), Віцебскім (5086 дв.), Горацкім (5800 дв.), Дрыбінскім (4358 дв.), Мехаўскім (8568 дв.), Сеньненскім (5000 дв.) раёнах. Прыкладна чацвёртая частка хутарскіх гаспадарак была заснаваная яшчэ ў пачатку стагоддзя пасля рэформы, што была распчатая Ста-лыпіным. Буйны рост хутароў назіраўся ў другой палове 20-х гадоў (свой уплыў на гэта зрабіла палітыка дзяржавы) (гл. табл. 8) і быў спынены толькі падчас суцэльнай калектывізацыі.

Адзін з актыўных прапагандыстаў хутарскай сыстэмы народны камісар земляробства Зьміцер Прышчэпаў бачыў у хутарах пачаткі будучых заможных гаспадарак. У Беларусі былі добра вядомыя словы пра тое, што «Беларусь у развіцці сельскай гаспадаркі павінна ісці па шляху Даніі і мусіць стаць Даніяй на Ўсходзе Эўропы». Моцны культурны самас-тойны гаспадар на сваёй зямлі — такі ідэал сельскага пра-цаўніка складаўся ў грамадстве на працягу 20-х гадоў.

⁹⁶ НА РБ, Ф.4, воп.21, с.1098, арк.78.

⁹⁷ Тамсама, воп.28, с.112, арк.2.

⁹⁸ Тамсама, арк.79.

Табліца 8. ЗЬМЯНЕНЬНЕ КОЛЬКАСЬЦІ ХУТАРСКІХ
ГАСПАДАРАК ВА ЁСХОДНІЙ БЕЛАРУСІ (НА 1 СТУДЗЕНЯ)*

Гады	Колькасьць хутароў
да 1918 г.	55000
1918 — 24	79810
1925	84248
1926	88846
1927	101381
1928	108090
1936	167100
1937	161482
1938	158291
1939	137340

1. НА РБ Ф.4, воп.21, спр.1098, арк.80—81; воп.28, спр.114, арк.17, 18.

Суцэльная калектывізацыя рабіла працу ў сельскай гаспадарцы падобнай да працы рабочага на канвэеры. Заможныя гаспадары абвешчаныя ворагамі, кулакамі. «Хутарскія гаспадаркі і на сёньняшні дзень зьяўляюцца вельмі сур'ёзнай і ня толькі палітычнай, але і эканамічнай перашкодай у справе гаспадарчага ўмацаваньня ўжо існуючых калгасаў і ўтварэньня новых калгасаў»,⁹⁹ — пісаў у ЦК КП(б)Б кіраўнік беларускіх спэцслужбаў Берман.

Але сяляне меркавалі па-іншаму. У 1934 годзе у ЦК КП(б)Б усё часцей і часцей сталі прыходзіць паведамленьні пра тое, што гаспадары самавольна перасяляюцца на хутары. Гэтак, 8 гаспадарак вёскі Смык-Слабада Зборскага сельсавету Асіповіцкага раёну нават перавезьлі на хутары свае дамы. Тое ж самае зрабілі і 5 гаспадароў вёскі Макоўе Гародзенскага сельсавету. Каб спыніць контаррэвалюцыйнае распаўсюджваньне «прышчэпаўшчыны» пастановамі Райвыканкаму ўсім тым, хто самавольна перасяліўся было прапанавана ў дэкадны тэрмін зняць будынкі, пабудаваныя на ху-

тарах, а віноўных у перасяленьні прыцягнуць да крымінальнай адказнасьці.¹⁰⁰

У другой палове 30-х гадоў значная колькасьць хутарскіх гспадарак была ўжо калектывізаваная. У калгасах уводзілася працоўная дысцыпліна, на працу трэба было прыходзіць у адпаведны час. Хутары, як правіла, знаходзіліся далёка ад цэнтру калгаса — у 6-8 км і, вядома ж, калгаснікаў-хутаран ніхто не зьбіраўся падвозіць да месца працы. Таму спазьненьні на працу былі справай звычайнай.

Хутары з усіх бакоў былі абкружаныя калгаснай зямлёй. Выпасу для жывёлы не было, а існаваць без уласнай хатняй жывёлы ў той час сялянская сям'я проста не магла. Выпадкі патравы калгасных палёў, якія адбываліся з-за адсутнасьці выпасу, разглядаліся як контаррэвалюцыйнае шкодніцтва.

Калектывізацыя абавязкова патрабвала вынішчэньня ўсіх праяваў сялянскай вольніцы. Пытаньне аб зьнішчэньні хутароў было пастаўленае ў 1935 годзе — пры выпрацоўцы мерапрыемстваў па выкананьні пастановы ЦК ВКП(б) і СНК СССР ад 19 кастрычніка па павышэньні ўраджайнасьці ў нечарназемнай зоне. Было вырашана распачаць працэс «сыягваньня» хутароў: перавоз хутарскіх пабудоваў (жылых будынкаў, хлявоў), іншай маёмасьці ў цэнтральныя пасёлкі калгасаў.

Беларускія кіраўнікі ў распрацоўцы пытаньня «сыягваньня», як заўсёды, вырашылі паказаць прыклад астатнім рэспублікам. Старшыня СНК БССР Галадзед на паседжаньні СНК пры абмеркаваньні пляну на 1936 г. прапанаваў «сыягнуць» 50 тыс. хутароў. Аднак ажыццяўленьне такой маштабнай апэрацыі можа мець значныя палітычныя і эканамічныя наступствы, нават выклікаць сялянскае паўстаньне — так палічылі ў Маскве, і 30 студзеня 1937 г. ЦК ВКП(б) і СНК СССР прынялі рашэньне аб сыягваньні ва Ёсходняй Беларусі ў 1937 г. 13 тыс. хутароў. Пры гэтым меркавалася, што перасяленцы атрымаюць ільготныя крэдыты і будаўнічыя матэрыялы для ажыццяўленьня будаўніцтва пры пераносе хат і хлявоў.

⁹⁹ НА РБ. Ф.4, воп.21, спр.1098, арк.86.

¹⁰⁰ НА РБ. Ф.4, воп.28, спр.10, арк.5.

Дзяржава выдаткавала на «сыцягваньне» даволі значную суму грошай — 6500 тыс. рублёў.¹⁰¹ Пяць тысяч давароў узялі крэдыты ў 2500 тыс. рублёў. Але пераехала толькі 1900 двароў, 3100 двароў, атрымаўшы крэдыт, засталіся на месцы. Невыкананьне пляну перасяленьня мела, як кажуць, аб'ектыўныя і суб'ектыўныя прычыны. Для таго, каб ажыццявіць перасяленьне, патрабавалася вялікая колькасць дадатковых будаўнічых матэрыялаў, якіх і так у БССР не ставала. Таму вырашана было пабудаваць 600 цэгла — чарапічных заводаў і 75 вапнавых заводаў. Камісарыят мясцовай прамысловасці і Беларускае саюзнае кааператараў павінны былі выдзеліць перасяленцам 260 тон цэвікоў, 65 тон бляхі для дахаў, 1500 штук чарапіцы. Былі вызначаныя і нормы водпуску дэфіцытных будаўнічых матэрыялаў на двор — 15 кубамэтраў будаўнічага лесу, 20 кг цэвікоў і г.д. Але дадатковыя заводы не былі пабудаваныя, а тыя, што выпускалі цэглу і цэмэнт, адпуская іх не калгаснікам — хутаранам, а згодна пляну. Перасяленцы атрымалі толькі 14,5 тон цэвікоў і 420 штук шрубоў. Бляху, чарапіцу, пячныя прылады ніхто і ня думаў ім выдзяляць.

Афіцыйна пераезд з хутароў павінен быў ажыццяўляцца добраахвотна. Сяляне падавалі заяву, у якой прасілі перасяліць іх у цэнтральныя сядзібы. Але, як высветлілася, добраахвотнікаў было дастаткова, калі даваўся крэдыт. Сяляне выкарыстоўвалі яго, каб умацаваць сваю гаспадарку, паднавіць пабудовы, а пра пераезд і думаць не хацелі. Ахвотна перасяляліся толькі бедныя шматдзетныя сем'і, якія фактычна атрымлівалі новую хату і магчымасць пасылаць дзяцей у школу. Ня вельмі ахвотна займалася «сыцягваннем» і калгаснае кіраўніцтва, бо перавоз маёмасці хутаран ды пабудова новых дамоў патрабавалі значных транспартных выдаткаў, вымушалі перакідаць будаўнічыя калгасныя брыгады з калгасных будоўляў на дамы вярнуўшыхся хутаранаў. Пераезд адцягваў калгаснікаў ад працы ў калгасе. Усё гэта адбівалася на «паказчыках», за якімі ў першую чаргу сачыла раённае кіраўніцтва. Таму дырэктыва аб перасяленьні не выконвалася зусім альбо ажыццяўлялася вельмі марудна.

Неабходнасьць «сыцягвання» хутароў дыктавалася ня толькі гаспадарчымі меркаваннямі аб паляпшэнні вытвор-

чага працэсу ў калгасах і побыту хутаран. Значная частка з тых, хто жыў на хутарах, наогул адмаўлялася ўступаць у калгас. Тыя раёны, дзе хутароў было шмат, мелі самыя нізкія паказчыкі па калектывізацыі. Гэтак, у Сураскім раёне ў 1937 г. калектывізавана 81,1% гаспадарак, у Магілёўскім — 81,7%, у Дрыбінскім — 82,7% і г.д. У выніку ў БССР да канца 1937 г. было калектывізавана 87,1% гаспадарак, што значна ніжэй, чым у цэлым па СССР.¹⁰² «Сыцягваньне» хутароў такім чынам вырашала і праблему адзінаасобнікаў — у цэнтры калгасу прысядзібныя ўчасткі былі малыя, прыбытак зь іх быў меншы, што вымушала селяніна ісці ў калгас.

У чэрвені 1937 г. СНК СССР і ЦК ВКП(б) прынялі пастанову «Аб ільготах для адзінаасобнікаў Беларускай ССР, якія ўступаюць у калгасы».¹⁰³ З адзінаасобнікаў, што падаліся ў калгас, сьпісваліся ўсе нядоімкі па запазычанасьці мінулых гадоў як па натуральных, так і грашовых выплатах. Яны атрымлівалі прысядзібныя ўчасткі, у іх распараджэньні заставаўся ўраджай з палёў у 3 га. Меркавалася, што такія меры зацікавяць людзей, дапамогуць дасягнуць жаданай 100%-най калектывізацыі.

Разам з гэтым да барацьбы з адзінаасобнікамі — хутаранамі далучаюцца спэцслужбы. 20 кастрычніка 1937 г. камісар унутраных спраў БССР Б.Берман, правяраўшы стан «сыцягвання» ў рэспубліцы, дакладаў ў ЦК КП(б)Б: «6.Решения ЦК ВКП(б) и СНК СССР о стягивании хуторов, польскими шпионами (Голодед, Червяков, Шарангович, Бенек и др.) — вредительски сорваны... 8.В течение 1937 года должна быть проведена работа по стягиванию тех хуторов, которые подлежали ранее переселению и уже получили для этого средства (3100 дворов). 9.В течение 1938 года должны быть стянуты все хутора, расположенные в 7 1/2 километровой пограничной полосе — всего 22718 хуторских дворов. 10.В этот же срок (1938 год) должно быть проведено переселение всех тех находящихся в тыловых районах БССР хуторов, которые входят в колхозы, и расположение которых (отдаленность от центра колхоза, расположение среди

¹⁰² НА РБ Ф.4, воп.21, спр.1098, арк.84.

¹⁰³ Тамсама, воп.28, спр.73, арк.1.

¹⁰¹ НА РБ Ф.4, воп.21, спр.1098, арк.92.

колхозных полей) препятствуют нормальному хозяйственному развитию и укреплению колхозов».¹⁰⁴

НКВД акты ўна ўзялося за справу. Арыштоўваліся «польскія шпіёны» ў памежных зонах, а іхнія сем'і высылаіся. Але плян па «сьцягваньні» ўсё роўна выканаць не змагі. Замест заплянаваных 13000 выселена 9896 двароў (гл. табл. 9). Нягледзячы на гэта, справу па «сьцягваньні» хутароў у БССР у 1938 г. вырашылі яшчэ больш пашырыць. Згодна з рашэньнем ЦК ВКП(б) і СНК СССР ад 25 кастрычніка 1937 г. зьнішчэньню падлягала ўжо 30 тыс. хутароў.¹⁰⁵ У БССР «удакладнілі» спушчаныя зверху лічбы і вырашылі «сьцягнуць» 30 217 двароў.¹⁰⁶ Але нягледзячы на пляны партыйных кіраўнікоў, сяляне не хацелі перасяляцца. Жыцьцё на хутарах не было салодкім: працаваць прыходзілася ад цямна да цямна, без аніякай мэханізацыі, уручную. Падаткі, якія прыходзілася плаціць дзяржаве, рабілі мізэрнай магчымасьць карыстацца з вынікаў сваёй працы. Празь вялікі падаткавы прэс вымушаныя былі працаваць усе — і старыя, і малыя. Апошнім было асабліва складана, бо яны былі вымушаныя прапуськаць заняткі ў школе і мелі з-за гэтага дрэнныя веды і адзнакі. Але свая гаспадарка — дом, сад, гарод, хатняя жывёла і птушка, сенажаць — давалі селяніну адчуваньне гаспадара і ўпэўненасьці ў сваёй будучыні. Бо як ні было цяжка, а хутаране галадалі радзей, чым тыя, хто жыў у калгасных вёсках.

Каб высветліць сытуацыю, вызначыць магчымасьці выкананьня пляну, 13 лютага 1938 г. у ЦК КП(б)Б была скліканая нарада сакратароў раённых і акружных камітэтаў КП(б)Б і старшыняў райвыканкамаў. Актыўны ўдзел браў у нарадзе і народны камісар унутраных спраў Б.Берман.

¹⁰⁴ НА РБ. Ф4. воп.21, спр.1098, арк.94—95.

¹⁰⁵ Тамсама, воп.28, спр.114, арк.1.

¹⁰⁶ Тамсама, воп.21, спр.1391, арк.136.

Табліца 9. ЛІКВІДАЦЫЯ ХУТАРСКІХ ГАСПАДАРАК
У БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ 30-Х ГАДОЎ*

Гады	Плян перасяленьня гаспадарак	Колькасьць ліквідаваных гаспадарак
1936	13000	5623
1937	13000	4273
1938	30000	21406
1939	93300	109457
1940	44557	51616

* НА РБ. Ф4. воп.28, спр.517, арк.24, 26, спр.516, арк.166.

Паколькі сьцягваньне ахапіла 27 раёнаў з 4 акруг, вядома, усім даць слова не хапіла б часу, таму вырашылі выслухаць толькі 10 прадстаўнікоў раёнаў, дзе сьцягваньне павінна было стаць найбольш значным. З выступленьняў вызначылася, што найбольш ахвотна заявы на перасяленьне падаюць калгаснікі, у той час як адзінаасобнікі не сьпяшаюцца, а часам і ня хочуць пераяджаць. Гэтак, ва Ўшацкім раёне з 760 адзінаасобнікаў заявы аб пераездзе падалі толькі 18 чал.,¹⁰⁷ у Старобінскім, Менскім наогул не было ніводнай заявы.¹⁰⁸ Паказальная дыскусія, якая разгарнулася пасля абвяшчэньня прадстаўніком Старобінскага раёну гэтага скандальнага факту. Высветлілася, што сакратар райкаму нават ня ведаў, што заявы патрэбныя, бо лічыў пастанову ЦК, якую ўважліва і неаднаразова перачытваў, дастатковай падставай для перасяленьня. Пры спушчаных зверху плянах перасяленьня з пагрозай зьняцьця з пасады ў выпадку іх невыкананьня, сакратар справядліва лічыў заявы сялян фармальнасьцю, якую і ня стаў выконваць. Такая ж сытуацыя склалася і ў Менскім раёне. Сакратар ЦК КП(б)Б Волкаў, што веў нараду, адзначыў неабходнасьць наяўнасьці заяваў, бо менавіта яны сьведчаць пра добраахвот-

¹⁰⁷ НА РБ. Ф4. воп.28, спр.112, арк.3.

¹⁰⁸ Тамсама, арк.7.

насьць перасяленьня. Вінаватая сакратары паабяцалі сабраць заявы «ў бліжэйшыя дні».

Акрамя таго, на нарадзе высветлілася, што ахвотна пера-
яжджаюць толькі хутаране, хаты якіх разваліліся, ці маладыя
сем'і, якія жадаюць аддзяліцца ад бацькоў і жыць самастойна.
Такія пры перасяленьні разлічваюць на новае жылло. Многія
хутаране, атрымаўшы паведамленьне аб перасяленьні, зьяж-
джалі нямаведама куды, забраўшы альбо прадаўшы самае каш-
тоўнае. Такімі «перасяленцамі» адразу зацікавіўся Б.Берман.
Стэнаграма нарады захавала драматычную напружанасьць
сытуацыі:

«Бондаренко: Вот у нас был колхозник Окулич, его хозяйство
было намечено к переселению, а он сам с женой переехал не то
в Борисовский район, не то в другой, а семью оставил, чтобы
распродать хутор. Мы советовали председателю колхоза скорее
откупить это хозяйство.

Берман: Вы сами себя обманываете. Надо выяснить, почему
он уехал, что он враг.

Бондаренко: Нет, врагом мы его не считали.

Берман: Он уехал или потому, что вы плохо работали, плохо
ему разъяснили, или потому, что он враг.»¹⁰⁹

Як бачым, трэцяга не было дадзена. Ці кепска працуе кі-
раўніцтва раёну, «шкоднічае», ці ў калгасе вораг. Проста і ясна, а
разам з тым і вельмі зручна для прыняцця «рашучых мер».

Агульная сытуацыя са станам перасяленьня з хутароў
аптымізму не надавала. Не ставала лесу, будаўнічых матэрыялаў,
транспарту. Не ва ўсіх раёнах быў уласны плян перасяленьня, не
былі вызначаныя нават цэнтральныя пасёлкі, якія ўзбудняюцца
за кошт перасяленцаў. Да будаўніцтва дамоў яшчэ ня толькі не
прыступалі, але і ня вызначылі пад іх участкі. Графікі перасялень-
ня замянялі чарцяжы. Між тым, усе выступоўцы абяцалі скон-
чыць перасяленьне ў мясячны тэрмін. І калі Б.Берман пацікавіўся,
дзе ж усё — такі будучы жыць перасяленцы, пачуў: «По догово-
ренности с другими колхозниками. Практически это делается так:
вот, например, такой — то колхозник изъявил согласие, что он хо-
чет к 15 марта переселиться. Мы договариваемся с колхозника-

ми, которые живут в колхозном центре, о том, чтобы они на опре-
деленное время приняли к себе на жительство эти семьи, т.е. пус-
тили в квартиру к себе до тех пор, пока их избу будут разбирать и
построят новую избу».¹¹⁰

Ня лепш была сытуацыя і з крэдытамі. Сельскагаспадарчыя
банкі павінны былі выдаваць крэдыты на калгас, але старшыні
калгасаў ня вельмі жадалі атрымліваць гэтыя крэдыты, бо баяліся
пратэрміноўкі па плацяжах. Афіцыйна крэдыты на перасяленьне
пагасіць павінен быў калгасьнік, які браў грошы пад асабістае
абавязальства. Але ўсе разумелі, што плаціць даўдзецца кал-
гасу, празь які грошы былі атрыманыя. Для калгасаў, дзе коль-
касьць хутаранаў была значнай, «сыцягваньне» стала сапраўд-
ным «стыхійным бедзтвам».

Не ставала землямераў і тэхнікаў, якія павінны былі вызна-
чыць новыя ўчасткі. Не была вызначаная таксама сыстэма апла-
ты іх працы. Новыя пасёлкі рабіліся паводле асабістага мерка-
ваньня старшыні райвыканкаму наступным чынам: «Никто не
дает установки, какими должны быть улицы. Старых никто не ут-
верждает, и новые на себя никто не берет. Я дал установку земле-
мерам такого порядка — от 18 до 22 метров должна быть улица.
Мы составили систематический план, потому что не везде можно
будет сделать квартальные улицы, но в большинстве как основ-
ная должна быть квартальная улица. Затем предусмотрено, чтобы
в центре было колхозное правление, кооператив, культурный очаг
и хозяйственные постройки».¹¹¹

Не былі дакладнымі і колькасныя паказчыкі перасяленьня.
Лічбы для раёнаў вызначалі як ЦК КП(б)Б, так і СНК БССР. Пер-
шыя былі значна завышаныя, таму СНК БССР удакладніў іх,
зьменшыўшы колькасьць неабходных перасяленьняў. Гэтак, па
Полацкай акрузе ЦК КП(б)Б патрабавала «сыцягнуць» 11780 два-
роў, СНК БССР — 8454,¹¹² па Слуцкай — 7442 і 6562 адпаведна.¹¹³
І хаця зьніжаючы лічбы, СНК кіраваўся ў першую чаргу крэды-
таздольнасьцю, было вырашана выконваць загады ЦК.

¹¹⁰ Тамсама, арк.37.

¹¹¹ НА РБ Ф.4, воп.28, спр.112, арк.46.

¹¹² Тамсама, арк.44,47.

¹¹³ Тамсама, арк.56.

¹⁰⁹ НА РБ Ф.4, воп.28, спр.112, арк.20–21.

Нягледзячы на нарады і кантроль за перасяленьнем, які ўстанавіла ЦК КП(б)Б, справа пасоўвалася марудна. 13 траўня 1938 г. бюро ЦК КП(б)Б разгледзела гэтае пытаньне і вызначыла, што ў калгасныя цэнтры пераселена 9,8% запланаваных, а новымі дамамі забясьпечана толькі 3,2%.¹¹³

Не зважаючы на гэтыя нізкія паказчыкі, бюро вызначыла неабходнасьць выканаць плян перасяленьня. «Обязать райкомы партии в течение ближайшего месяца закончить всю работу по переселению хуторских хозяйств, получивших в прошлом году кредиты»,¹¹⁴ — указвалася ў пастанове.

Аде добраахвотна зрабіць перасяленьне не ўдавалася. Спецслужбы дакладалі ў ЦК КП(б)Б у жніўні 1938 г.: «Стягивание хуторов в колхозные центры по республике идет совершенно неудовлетворительно, а в последнее время, в связи с уборкой, совсем приостановилось... Из имеющихся у нас материалов по 24 районам республики стянуто только 5723 хутора. Из числа стянутых хуторов выстроено только 2268 домов, а остальные 2556 домов находятся в разобранном виде.»¹¹⁵ Папшырыліся і «контаррэвалюцыйныя выказваньні»: «Ветринский район: колхозник колхоза «Сикра» Гомельского с/совета Смоляков Андрей Антонович 20.07.38 г. говорил: «На кой черт нам нужно это стягивание хуторов, кто выдумал эту дурную работу? Пользы от этого не ожидать, то ли дело было жить на хуторе...» Васильевский район: колхозник колхоза «Коммунар» Тихиня Гурий Васильевич в конце апреля с.г. говорил: «При царском строе жизнь крестьянам улучшали, разрешали жить свободно на хуторах, а советская власть стягивает всех в кучу, жить на хуторах свободнее, никто тебе не мешает, а в деревне лишним куренком нельзя обзавестись».¹¹⁶ Фіксаваўся выпадак, калі людзі зноў адвозілі свае дамы на хутары, вярталіся ў свае старыя пабудовы.¹¹⁷

Стрымліваючы шалёны націск савецкай дзяржавы, хутары жылі. Тады кіраўніцтва БССР выступіла з прапановай па іх зьнішчэньні. У ВКП(б) ад сакратара ЦК КП(б)Б П.Панамарэнкі

была накіраваная просьба зьмяніць парадак крэдытаваньня перасяленьня і выдаваць крэдыты толькі з умовай зьнішчэньня хутара. «Если колхозному двору выдан кредит на переселение в колхозный центр, то хуторской двор после переселения должен быть снесен»,¹¹⁸ — пісаў ён. Сакратар патлумачыў, што адбываецца дзяленьне сем'яў — маладыя, атрымаўшы крэдыт, ідуць у цэнтар, а старыя застаюцца на месцах. Камуністычныя партыі ўсіх савецкіх рэспублік адгукнуліся на просьбу зь Беларусі. 25 лютага 1939 г. Сельгасбанк СССР накіраваў кіраўніку Белканторы Сельгасбанку ліст, у якім растлумачыў новыя ўмовы крэдытаваньня: крэдыт цяпер выдаваўся толькі на адну сям'ю з умовай пераносу ці зьнішчэньня хутарскіх пабудоваў.¹¹⁹

Але новы парадак крэдытаваньня ня надта паскорыў зьмяншэньне колькасьці хутароў, да выкананьня пляну было далёка. Тады ЦК КП(б)Б і СНК БССР перагледзелі плян па «сыягваньні» і вырашылі прасіць ЦК ВКП(б) зьменшыць яго для памежных раёнаў БССР на 14217 двароў, вызначыўшы колькасьць перасяленцаў у 16 тыс. чалавек. А рэшту крэдытаў у 7 млн. рублёў, выдаткаваных для памежнай зоны, перадаць у тылавыя раёны.¹²⁰ Ці дазволіла ЦК ВКП(б) зьменшыць плян, невядома. Але ён усё роўна ня быў выкананы — ў 1938 годзе пераселена 21198 хутарскіх двароў¹²¹ (гл. табл. 10), 3 тыс. гаспадарак атрымалі крэдыты, але пераяжджаць не сьпяшаліся.

9 студзеня 1939 г. Бюро ЦК КП(б)Б зацьвердзіла плян перасяленьня на 1939 г. Ён вызначаў да перасяленьня 33 тыс. хутарскіх гаспадарак, у тым ліку і 3 тыс. гаспадарак, якія атрымалі крэдыты у 1938 г.¹²² Як і ў мінулыя гады, ён пачаў сьпешна выконвацца. На 20 траўня 1939 г. 91,3% хутаран, запланаваных да перасяленьня, падалі ці былі прымушаныя падаць заявы. Было адведзена 33557 прысядзібных участкаў — 100,2% да пляну! Але ў астатнім паказчыкі былі далёка не задавальняльныя. Лесаматэрыялаў нарыхтавана толькі 42,3% (у Па-

¹¹⁸ НА РБ Ф.4, воп.28, спр.236, арк.1.

¹¹⁹ Тамсама, арк.6.

¹²⁰ Тамсама.

¹²¹ Тамсама, спр.235, арк.1.

¹²² Тамсама, арк.27.

¹¹⁴ Тамсама, спр.114, арк.1.

¹¹⁵ НА РБ Ф.4, воп.28, спр.114, арк.3.

¹¹⁶ Тамсама, воп.21, спр.1391, арк.136.

¹¹⁷ Тамсама, арк.146–147.

лескай вобл. і менш за тое — 27,5%), зь іх да месцаў будоўлі дастаўлена толькі 33,4%. Цэглай будоўлі былі забяспечаныя на 14,4% (зь іх на месцах будоўлі — 7,6%).

З адпушчанага крэдыту ў 15 млн.руб. на 1 траўня атрымана калгаснікамі толькі 4149 тыс.руб. 4990 (15,1% ад пляна) хутарскіх двароў перавезена ў калгасныя цэнтры, зь іх адбудаваныя 1405 двароў (4,3%).¹²³ Пачыналася сяўба і становілася ясна, што плян перасяленьня па БССР зноў будзе нявыкананы.

Але ў Маскве вырашылі, што марудзіць з вынішчэньнем прыватнага ўласніка ў вёсцы больш нельга. 27 траўня 1939 г. ВКП(б) і СНК СССР прынялі гістарычную пастанову з нэўтральнай, на першы погляд, назвай «О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания». Вырашана было ў асноўным скончыць перасяленьне ўсіх хутароў у 1939 г., а таксама перасяліць усіх адзінаасобнікаў. Пленум ЦК КП(б)Б падтрымаў гэтае рашэньне. Быў зацьверджаны новы плян «сыягваньня» — 93 тыс. гаспадарак. Сыягваньне хутароў стала масавым.

8 чэрвеня 1939 г. у Сакратара ЦК КП(б)Б Грэкавай адбылася нарада адказных партыйных, савецкіх і гаспадарчых работнікаў. На нарадзе вызначыліся маштабы апэрацыі. Для Беларусі апэрацыя па высяленьні ў першую чаргу была звязаная з ажыццяўленьнем велізарнай будаўнічай кампаніі. Каб пабудавать новыя дамы для перасяленцаў, патрабавалася 1 млн. кубамэтраў лесу на карані, 30 млн. 500 тыс. вапны, 33 млн. 521 тыс. штук чарапіцы, 360 кв. м ваконнага шкла, 8,5 млн. коп гонты, 1 млн. 350 тон цёвікоў, 90 тыс. дзвярных скобаў, 432 тыс. ваконных вугольнікаў.¹²⁴ Акрамя таго, патрабаваліся шрубы, цёвікі для гонты, прылады да печы, ручкі да вокнаў і дзвярэй ды шмат чаго іншага. Усе будаўнічыя матэрыялы трэба было адвезьці на месцы па ўсёй Усходняй Беларусі, лес зрубіць і расьпілаваць, правесьці землямерныя работы, выраць новыя калодзежы.

У прынцыпе неабходную колькасьць будаўнічых матэрыялаў прамысловасьць БССР вырабляла. Але паводле агульнасаюзнага пляну большая частка зь іх вывозілася за межы БССР. Галоўная праблема палягала ў тым, каб дамовіцца з саюзнымі гас-

¹²³ НА РБ Ф.4, воп.28, спр.236, арк.27–28.

¹²⁴ Тамсама, спр.231, арк.1–30.

падарчымі структурамі і зьмяніць плян вывазу.

Для будоўляў патрабаваліся спэцыялісты-муляры, камінары, цесьляры, землямеры, а таксама значная колькасьць транспарту — машыны і паліва для іх.

Вядома, што адразу адбудавать неабходную колькасьць дамоў ніякай магчымасьці не было, ды такая задача і ня ставілася. Галоўны разьлік быў на кіраўніцтва калгасаў і саміх сялян: галоўнае, перавезьці іх на новыя месцы ды раскідаць хутар — а там як-небудзь людзі ўладкуюцца. У дзень плянавалася сьсяляць 8-25 хутароў. Асноўную ж масу хутароў меркавалася зьвезьці ў 2 тыдні.

У той жа дзень 8 чэрвеня 1939 г., калі на нарадзе ў сакратара ЦК КП(б)Б Грэкавай толькі яшчэ вырашалася пытаньне, дзе ўзяць матэрыял для будоўляў, сакратар ЦК КП(б)Б П.Панамарэнка праводзіў у сябе інструктыўную нараду з брыгадамі, якія на наступны дзень павінны былі выехаць у раёны высяленьня. «Вы в этих районах должны так поставить дело, чтобы все пошло таким образом, чтобы расселить в кратчайшие сроки. А если вы не расселите, будет мнение о местных властях и соответствующий вывод, могут быть и последствия. И о бригаде будем такое мнение иметь. Но я думаю, что этого не будет потому, что места сейчас политически понимают задачу, на пленуме поняли, что это значит»,¹²⁵ — з такімі словамі звярнуўся камуністычны кіраўнік да членаў брыгад. Словы П.Панамарэнкі, якія захавала стэнаграма, яскрава сьведчаць пра тое, як плянавала партыя правядзеньне апэрацыі па вынішчэньні прыватнага ўласніка на сяле. «Мы можем сказать так: расселим за 2 недели, и отстроим за 2 месяца. Это можно, так как теперь лето». «Наша задача сейчас, чтобы на хуторе никаких построек не осталось, если мы сселяем и если есть хоть 10 сараев, чтобы ничего так не осталось». «Колхоз может обязать своего колхозника переехать. Вот тебе усадьбы — переезжай, помощь окажем. Ведь идет очищение колхозного массива, неудобно нам из-за тебя, потом ты травишь. Примеры найдут. Колхоз может решить в отношении таких. И колхоз в большинстве случаев заставит его переехать. А не захочет, колхоз его может пристращать, сказать, что исключим. Если он не хочет, все время уговаривать мы не можем, так мы ни за что не исполним. Но было бы

¹²⁵ НА РБ Ф.4, воп.28, спр.232, арк.1.

неправильно, если бы с самого начала подойти к народу административным путем, напутать».¹²⁶ Камэнтар, як кажуць, да гэтых словаў сакратара ЦК КП(б)Б не патрэбны.

Паколькі пра масавае перасяленне ніхто і ня думаў, зямля, на якой мерквалася пабудаваць 2200 новых калгасных вёсак, ці дамы ў калгасных цэнтрах, была ўжо засеяная. Але на гэта не звяжалася. Будаваліся на пасевах. «План мы должны выполнять. Что мы там будем мотивировать, что у нас сенокос был, или трава, или рожь росла»,¹²⁷ — гаварыў П.Панамарэнка.

Пастанова ЦК ВКП(б) і СНК СССР ад 27 траўня 1937 г. у першую чаргу была накіраваная на вынішчэньне адзінаасобнікаў. Пры ліквідацыі хутара яму крэдыт не выдаваўся, ён не атрымліваў бясплатнай дапамогі пры перавозцы. Лес адпускаўся яму не паводле ільготных, але паводле дзяржаўных коштаў, яму адводзіліся ўчасткі ня больш за 0,2 га, уключаючы прысядзібныя прыбудовы. Калі ж адзінаасобнік падаваў заяву аб уступленьні ў калгас, то адразу атрымліваў крэдыт, дапамогу калгаса, прысядзібны ўчастак удвая большы.

Высяленне з хутароў вызначалася як абавязковае. Калі адзінаасобнік не згаджаўся пераяжджаць, гэта рабілася прымусова, ды яшчэ потым браліся грошы за перавозку. «Надо на президиуме райисполкома вынести решение. В связи с тем, что единоличник такой-то категорически отказался выполнить постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР о сселении с хутора, сселение произвести принудительным порядком. В данном случае, когда будет решение президиума райисполкома о принудительном сселении, здесь безусловно придется помочь колхозу. А потом, через народный суд предъявить иск на те затраты, которые будут произведены»,¹²⁸ — так вызначыў характар стаўленьня да нязгодных зь перасяленьнем сакратар ЦК КП(б)Б.

Нарыхтоўка і вываз лесу пры перасяленьні для калгаснікаў праводзіліся бясплатна. Разборка дому хутараніна і перавозка яго да месца будаўніцтва рабілася за кошт

¹²⁶ Тамсама, воп.28, спр.232, арк.2—4.

¹²⁷ Тамсама, арк.8.

¹²⁸ НА РБ Ф.4, воп.28, спр.232, арк.9—10.

налічэньня працадзён тым, хто ўдзельнічаў у працы. Усе астатнія работы аплочваліся ці за кошт крэдыту, які даваўся калгасніку, ці сваімі працаднямі, якія былы хутаранін пералічваў тым, хто яму дапамагаў. Паколькі на працадні ў большасьці калгасаў мала што давалі, дзяржава такім чынам ажыццявіла «сьцягваньне» ў асноўным за кошт саміх сялян.

З дапамогай спэцслужбаў і міліцыі на 1 ліпеня 1939 г. плян перасяленьня быў выкананы на 111,5%, плян засяленьня ў дамы — на 19,1% (гл.табл. 10). Людзей перасялілі ў асноўным у перанесеныя з хутароў хаты, часта пад саламянымі стрэхамі. Не было лесаматэрыялаў — ваконых рам, дзвярэй, дошак. У дамах адсутнічалі столі, падлогі. Але гэта не перашкаджала лічыць плян па адбудове і ўсяленьні ў 1939 годзе выкананым на 99,5%, бо 108 864 сям'і¹²⁹, выгнаныя з хутароў, так — сям уладкаваліся ў калгасных цэнтрах.

Усяго ў 1939 г. было заселена 109 457 двароў. Перасяленне ажыццяўлялася ў 94 раёнах. Маштабы перасяленьня па раёнах наступныя: 3 раёны сьсялілі ад 3 тыс. і больш хутароў, 2 — ад 2,5 да 3 тыс., 8 — ад 2 да 2,5 тыс., 35 — ад 1 тыс. да 2 тыс., 21 — ад 500 да 1 тыс., 20 — ад 20 да 500, менш за 200 хутароў зьнішчана было ў 5 раёнах БССР.¹³⁰ Адбудова сялянскіх дамоў цягнулася да самай зімы — на 1 кастрычніка толькі 79,4% зь іх былі болей-меней прыдатныя да жыцця. Кіраўнікі калгасаў, разбурыўшы хутары, ужо мала звярталі ўвагі на перасяленцаў, займаліся ўраджаем. У сьпешцы для новых калгасных цэнтраў былі выбраны няўдалыя месцы — у нізінах, далёка ад дарогі (Рудзенскі, Бешанковіцкі, Расонскі і інш. раёны). Новыя дамы часта будаваліся як будзе, нават глухімі сьценамі да дарогі, без выкананьня правілаў проціпажарнай бясьпекі і элемэнтарных санітарных нормаў.

Будаўнічымі матэрыяламі высяленцы былі забясьпечаныя дрэнна. З фонду ў 969,6 тыс. куб.м лесу калгаснікі атрымалі 694,46 тыс. куб. м — у сярэднім па 6,35 куб.м (пры норме спачатку ў 20, затым у 15 куб.м на адну будоўлю). Не ставала вапны, гліны,

¹²⁹ НА РБ Ф.4, воп.28, спр.517, арк.26.

¹³⁰ НА РБ Ф.4. Воп.28, спр.517, арк.8.

пячных прыладаў.¹³¹ Новыя дамы накрываліся саломай. Але для савецкага кіраўніцтва гэта былі ўжо другарадныя пытаньні.

Адзінаасобніка вынішчыць аказалася цяжэй, чым перасяліць калгасніка з хутара ў сяло. За 1939 г. было сьселена 12162 адзінаасобных двара, каля 7 тыс. засталіся адзінаасобнымі.¹³² У некаторых раёнах Усходняй Беларусі — Сураскім, Сіроцінскім, Шклоўскім, Глускім — яшчэ заставалася ад 250 да 670 хутароў. Людзі працягвалі змагацца за самастойнае жыццё. У Магілёўскім раёне, у калгасе «Чырвоны барацьбіт» Палыкоўскага сельсавету адзінаасобніку Шведаву Рыгору зьнялі дах, але ён застаўся на месцы, адрамантаваў дах і вясной 1940 г. адсяўся. У Цыгарова Міхала з таго ж калгасу дом разабралі і перавезьлі, але ён прыстасаваў да жыцця гумно і пабудаваў там печ. У калгасе імя Дзімітрава Слабодзкага сельсавету гэтага ж раёну 10 — ці адзінаасобнікам былі «раскрытыя» дахі, двум дамы перавезьлі, але людзі заставаліся жыць на хутарах.¹³³ У Лёзьненскім раёне Косараў Іван зьбіў старшыню калгаса.¹³⁴ Шмат паведамленьняў з раёнаў пра тое, што сем'і зьніліся і выехалі ў невядомым накірунку.¹³⁵

Сакратар Асьвейскага РК КП(б)Б паведамляў у Менск: «Единоличник Просняк Киселевского с/совета, после того, как колхоз перевез его постройку в центр колхоза, отказался от строительства дома, остался жить в хлеве и, когда колхоз предоставил сарай летом, куда были перевезены вещи, он нанял единоличника, перевез вещи обратно на старую усадьбу, «перекрестился» и сказал: «Да здравствует родина моя.» До 31.X.39 г. оставался жить в хлеву, только 31.X.39 г. переехал в другую квартиру».¹³⁶

Паколькі плян перасяленьня яшчэ летам быў перавыкананы, на 1 верасьня 1939 г. рэспубліканскія ўлады яго павялічылі — да канца году падлягала перасяленьню 137931 двароў.¹³⁷ Лічылася, што на гэты пэрыяд заселена было 110024 двароў, працэнт выкананьня зьнізіўся да 79,8%. Да 1 кастрычніка зноў плян павялічылі

¹³¹ Тамсама, арк.12.

¹³² Тамсама, арк.9.

¹³³ Тамсама, воп.28, спр.517, арк.31.

¹³⁴ Тамсама, арк.81.

¹³⁵ Тамсама, арк.81.

¹³⁶ НА РБ Ф.4, арк.91.

¹³⁷ Тамсама, арк.36.

— да 146163 двароў.¹³⁸ Але высветлілася, што дадзеныя аб перасяленцах, што ішлі з цэнтру ў Менск, — завышаныя. На 10 сьнежня 1939 г. спыніліся на лічбе 109457 пераселеных двароў, адбудавана дамоў 108847.¹³⁹ На тым і пагадзіліся.

Табліца 10. ВЫНІКІ МАСАВАГА ПЕРАСЯЛЕНЬНЯ ХУТАРОЎ У БССР (НА 1 ЛІПЕНЯ 1939 Г.)*

1 — № п/п, 2 — Вобласьць, 3 — Плян перасяленьня двароў, 4 — Сьселена, 5 — %, 6 — Аббудавана дамоў, 7 — Заселена дамоў, 8 — %.

1	2	3	4	5	6	7	8
1	Віцебская	32000	36113	112,9	15896	2827	7,8
2	Магілёўская	25000	28136	112,6	15776	5105	18,1
3	Менская	17000	18817	110,7	11145	5074	27,0
4	Палеская	12300	13158	107,2	7160	4238	32,2
5	Гомельская	7000	7790	111,3	3577	2659	34,1
Разам па БССР		93000	103555	111,5	53554	19903	19,1

* НА РБ Ф.4. Воп.28, спр.235, арк.18.

Разам з высяленьнем, згодна з пастановай «О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания» ажыццяўляўся абмер прысядзібных участкаў калгаснікаў і адзінаасобнікаў. Калі вызначалася, што ўчастак большы за норму, яго «абразалі». На 10 кастрычніка 1939 г. 92,6% калгасаў правялі абмер. Выявілі 60542 га «лішкаў». Зь іх 12199 га далучылі да калгасных палёў, 2956 га ўключылі ў фонд прысядзібных участкаў калгасаў.¹⁴⁰ Астатняя ж зямля пачала зарастаць бур'янам.

Паколькі плян перасяленьня, устаноўлены ЦК ВКП(б) і СНК СССР быў перавыкананы на 19500 двароў, 1940 г. вырашылі прысьвяціць канчатковаму вынішчэньню адзінаасобнікаў. Ва ўсе

¹³⁸ Тамсама, арк.45.

¹³⁹ НА РБ Ф.4, воп.28, спр.235, арк.97.

¹⁴⁰ НА РБ Ф.4. Воп.28, спр.235, арк.53.

раёны былі мабілізаваныя камуністы і камсамольцы, каб падлічыць сапраўдную колькасць прыватнікаў. У праекце пастановы ЦК КП(б)Б, якая ўлічвала дадзеныя, што паступалі зь месцаў, была прапанова перасяліць у 1940 годзе 44447 гаспадарак¹⁴⁰ — да вынішчэння прызначаліся і «новыя» заходнія вобласці БССР.

У чэрвені 1940 г. ЦК ВКП(б) і СНК СССР прынялі пастанову «О сселении хуторских дворов в 1940 году». Па Беларусі перасяленьню падлягала 44557 двароў.¹⁴²

Плян 1940 г. перавыканалі. У 1940 г. засялілі 51616 гаспадарак (гл. табл. 10).

У лістападзе 1940 г. «перадавікі сельскай гаспадаркі» па засяленні хутароў — усяго 549 чал. былі ўзнагароджаныя Ганаровымі граматамі Вярхоўнага Савету БССР (223 чал.) і проста граматамі (326 чал.). Узнагароду атрымалі старшыні сельскіх саветаў — 114 чал., старшыні калгасаў — 194 чал., брыгадзіры калгасаў — 61 чал., сакратары абкамаў і райкамаў КП(б)Б — 79 чал., старшыні райвыканкамаў — 22 чал., дырэктары МТС — 9 чал., камсамольскія работнікі — 9 чал., іншыя работнікі савецкага і гаспадарчага апарату — 61 чал. Зь іх: беларусаў — 475 чал., расейцаў — 19 чал., габрэяў — 49 чал.; членаў і кандыдатаў КП(б)Б — 384 чал., членаў ЛКСМБ — 4 чал.; мужчын — 541 чал., жанчын — 9 чал.¹⁴³ Камандзіры і салдаты «перабудовы» сялянскага жыцця на калгасны лад атрымалі заслужаныя ўзнагароды. Селянін — прыватнік быў практычна вынішчаны.

¹⁴¹ Тамсама, *спр.516, арк.3.*

¹⁴² Тамсама, *с.166.*

¹⁴³ Тамсама, *воп.28, спр.517, арк.42.*

